Biserici şi cimitire medievale în lumina descoperirilor monetare (a doua jumătate a secolului al XI-lea – secolul al XIII-lea)*

Maria CRÎNGACI ŢIPLIC, Silviu I. PURECE

Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu; Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, Facultatea de Ştiinţe Socio-Umane
Institute for Research in Social Sciences and Humanities from Sibiu, "Lucian Blaga" University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mail: mariatiplic@icsusib.ro; silviu.purece@ulbsibiu.ro

Medieval Churches and Cemeteries in Transylvania in the Light of Coin Discoveries (second half of the 11th century–13th century)

In the current paper, we will present a repertoire of the coins issued during the 11th–13th centuries found both in churchyard cemeteries and in the stratigraphy of medieval churches. A general conclusion that emerges from the catalogue of the coin finds is that most medieval churches dating from the 12th and 13th centuries were surrounded by a contemporary cemetery. the coins deposited in the graves around churches in Transylvania are only coins issued by Arpadian kings, with one exception, i.e. the cemetery from Feldioara, where Roman coins were found as Obolus in medieval funerary rituals; no other medieval coins were discovered in graves, for example: Byzantine coins, Friesach coins, etc.

As a general characteristic of the churchyard cemeteries dating from the mid-11th century to the end of the 12th century we can notice the absence or reduced frequency of depositing coins as Obolus in graves; the case of the cemeteries where coins were deposited as Obolus during funerary ritual, the percentage of members who practiced such a ritual is very small; only four cemeteries slightly exceed the 10% of graves with coins deposited as Obolus (Feldioara, Cluj-Mănăştur, Geoagiu de Jos – Rotondă?, Drăuşeni 22.41%). A distinctive feature of Arpadian monetary deposits is the domination of anonymous denarii.

Regarding the use of the coin deposited in the grave, we have identified at least three situations: coin deposited as Obolus, as an element of funerary ritual; coin as an adornment item in the inventory of the grave; coins deposited as monetary treasure. As regards the deposit of the coin as Obolus, we observed that in the Transylvanian area during the Arpadian times, the custom of depositing the coin in mouth or on mouth dominates; more rarely the coin was placed in hand; even more rare are the coins placed on the chest of the deceased. The custom of depositing coins as Obolus were in use in the churchyard cemeteries dated in the second half of the 11th century and the 12th century. For the 13th century, we have no grave with the custom of depositing coins as Obolus, and the coins dated in this period and discovered as inventory in graves are in a very low percentage comparing to the previous period. This phenomenon can be interpreted as an intensification of the control of the Catholic Church in compliance with the Christian principles regarding the burial ritual.

We must note that some coins were cut and some fractured. It is possible that these marks have been applied or have occurred during the movement of the coins; but we should not overlook the possibility that some were prepared as such to be deposited in the grave, as a symbolic destruction of the object deposited.

From the chronology point of view, so far, the oldest churchyard cemetery is the one from Cluj – Mănăştur where the oldest coins are issued by Andrew I (1046– 1060) and Ladislau I (1077–1095), being laid as Obolus in graves; other churchyard cemeteries where coins from Ladislau I were discovered are the cemetery from Dăbâca – castle area IV, Geoagiu de Jos and Moldovenești. We must emphasize that these cemeteries are located in the Western part of the Transylvanian Plateau (see map 2). The next set of coins are those issued by Coloman (1095–1116), being found also on the West side of Transylvania (Geoagiu de Jos, Moldovenești, Alba Iulia and likely Sighișoara – Dealul Viilor). The coins issued by Stephen II (1116–1131) and Bela II (1131–1141) discovered in graves of the churchyard cemeteries

are mentioned in Alba Iulia, Cluj – Mănăştur, Chidea, Dăbâca – castle area IV, Dăbâca – Garden of Tămaș, Dăbâca – Boldâga, Moldovenești, Moreşti – Citfalău (?) and Streisângeorgiu (the cemetery is dated stratigraphically as starting in the second half of the 11th century around an 11th century wooden church, which was replaced by a stone church in 1130–1140). In the current state of research, we can assert that for the first half of the 12th century the spreading area of cemeteries surrounding churches was still limited to Western Transylvania. Only since the reign of Geza II we started witnessing a spread of Arpadian coins in the churchyard cemeteries in other parts of Transylvania.

The chronological points specified represent enough evidence to interpret the phenomenon of cemeteries around churches, as a gradual propagation of the institution of the Catholic Church in Transylvania from west to east; the phenomenon starts in the second half of the 11th century when we talk about a spread on a smaller scale of the influence of the Catholic Church only in western Transylvania; about the expansion of the institution of the Catholic Church towards the eastern Transylvania we can talk only since the mid-twelfth century, a phenomenon that is gradually increasing during the 13th century.

Also, there are several churches (Albeşti, Câlnic – fortress, Cisnădioara – St Michael Church, Prejmer, and Zlatna – basilica phase) which had another initial function different, than that of a parish church or a sacred space devoted to burials, which once again confirms the original role of these churches, that of nobility church.

Keywords: Arpadian coins, churchyard cemeteries, medieval churches, Transylvania, the 12th and 13th centuries

Considerăm că repertorierea monedelor descoperite cu ocazia cercetării monumentelor ecleziastice medievale şi a cimitirelor aferente (vezi harta 1) sunt importante atât pentru înțelegerea fenomenului apariției cimitirelor din jurul bisericilor și răspândirea acestuia, cât şi pentru definirea coordonatelor temporale ale creştinării ritualului funerar.[1] Fenomenul este strâns legat de naşterea și evoluția arhitecturii ecleziastice şi a instituției bisericii în Transilvania intracapatică, fapt ce ne-a determinat să includem cercetarea monedelor din cimitirele medievale în proiectul *South Transylvanian Medieval Monuments: Past, Present, Future. Between Archaeology, Historyand 3D Modelling*.

În istoriografia mai veche, printre primele cercetări realizate în direcția cimitirelor din jurul bisericilor spațiului transilvănean şi în cea a circulației monetare în Transilvania au aparținut lui K. Horedt.[2] În acelaşi timp cu lucrarea lui K. Horedt, a mai apărut în 1958 o lucrare de sinteză semnată de Ioan Sabău, care repertoriază şi interpretează diferitele tipuri monetare ce au circulat în Transilvania în secolele XI–XIII.[3] Alte două lucrări care repertoriază toate tipurile de monede care au circulat în Transilvania secolelor XI–XIII sunt cele semnate de Ana-Maria Velter[4] şi Francisc Pap.[5] Un tablou general al descoperirilor monetare depuse ca obol în mormintele din jurul bisericilor ne este oferit de Erwin Gall,[6] în paralel apărând şi un studiu sintetic dedicat monedelor arpadiene descoperite în mormintele din jurul bisericilor din Transilvania.[7] Într-o primă etapă, ne-am axat pe o repertoriere a descoperirilor monetare de perioadă arpadiană din mormintele cimitirelor medievale din jurul bisericilor,[8] cercetarea noastră bazându-se pe publicații şi rapoarte arheologice care se referă la cercetarea arheologică a unui monument ecleziastic, la cimitire şi la monede emise în perioada secolelor XI–XIII. În stadiul actual al cercetărilor am reuşit să repertoriem pentru Transilvania intracarpatică un număr de 80 de cimitire situate în jurul bisericilor, aici fiind cuprinse şi cimitirele datate în secolele XI–XIII care sunt presupuse a fi funcționat în jurul unei biserici ce nu a fost identificată arheologic, cum este cazul cimitirului de la Alba Iulia – Băile Romane, Feldioara, Gilău, Moreşti – Citfalău, Sighişoara – Dealul Viilor, Strei etc. Din cele 80 de cimitire, 24 de cimitire cuprind unul sau mai multe morminte cu depunere de monede; în registrul realizat am cuantificat un număr de cca 150 de monede arpadiene descoperite în morminte, în groapa mormântului sau în stratigrafia cimitirului. Scopul repertorierii a fost urmărirea frecvenței obiceiului de depunere de monede în morminte în decursul secolele XI–XIII, locul depunerii monedei în mormânt (pe gură, în gură, în mână / mâini, pe piept etc.), numărul monedelor depuse în mormânt, stabilirea unor repere cronologice a celor mai vechi cimitire din jurul bisericilor și o cartare a cimitirelor din jurul bisericilor care cuprind morminte cu depunere de monede.

Una dintre problemele majore întâmpinate în realizarea repertoriului a fost slaba publicare a materialului numismatic descoperit, acesta fiind prezentat, în cele mai multe dintre cazuri, doar ca rezultat al activității monetare al unor emitenți, fără a se preciza detaliile tipologice şi metrologice,[9] precum şi de omisiuni sau erori apărute în momentul editării inițiale a rezultatelor cercetării arheologice. Cu toate acestea, analizarea materialului documentar existent ne-a permis unele interpretări de ordin general.

Vom prezenta, în rândurile următoare, un repertoriu al monedelor emise în perioada secolelor XI–XIII descoperite atât în cimitirele din jurul bisericilor cât şi

în stratigrafia siturilor bisericilor medievale. Trebuie să menționăm de la început că cele mai multe monede provin din mormintele sau stratigrafia cimitirelor care au gravitat în jurul bisericilor romanice. Un procent mic de monede provin strict din stratigrafia monumentului ecleziastic, fără a fi puse în conexiune cu existența sau evoluția unui cimitir. O concluzie generală ce se desprinde din catalogul descoperirilor de monede expus în paginile ce urmează este că majoritatea bisericilor medievale datate în secolele XII–XIII aveau în jurul lor un cimitir contemporan. În acest sens avem exemplul celor patru edificii de cult (Albești, Câlnic – cetate, Cisnădioara – biserica Sf. Mihail, Prejmer) și a celei din Zlatna – faza bazilicală (?)[10] care au avut o altă funcție inițială decât cea de biserică parohială sau cea de spațiu sacru dedicat înmormântărilor, ceea ce ne confirmă încă o dată rolul inițial al acestor biserici, de biserici nobiliare.

I. Monede descoperite în cercetările arheologice realizate la biserici medievale

1. Alba Iulia – Catedrala romano-catolică

Cu ocazia cercetărilor arheologice realizate la Catedrala romanio-catolică „Sf. Mihail" au fost descoperiți o serie de dinari, emisiuni ale regilor: 1 monedă Coloman (1095–1116), 2 monede Bela II (1131–1141), 1 monedă Ștefan III (1162–1172), 1 monedă Andrei II (1205–1235), 3 monede Bela IV (1235–1270), 1 monedă Ladislau IV (1272–1290), 1 monedă Andrei III (1290–1301), 10 monede arpadiene anonime.[11]

2. Albești

În cetatea amplasată la 3 km sud de localitate, pe un deal (*Cetățeaua / La Cetățea*) din valea Șapartocului, au fost realizate cercetări arheologice în anii 1980, 1985, 1987 și 1990, în urma cărora au fost evidențiate substrucții databile în secolele XIII–XIV. La sud-estul platoului a funcționat o *biserică sală* de mici dimensiuni (capelă) din lemn, iar în partea de nord-vest un donjon care se presupune că au făcut parte dintr-o reședință nobiliară. Cu ocazia cercetărilor au fost descoperite patru monede din jurul anului 1270 emise de regele maghiar în calitatea sa de ban al Sclavoniei (teritoriu în Dalmația), având legenda *MONETA REGI SCLAVONIAE*. Nu au fost găsite morminte.[12]

3. Brașov – Biserica Neagră

Cu ocazia cercetărilor de salvare din anii 2012–2013 realizate în piațeta din jurul Bisericii Negre au dus la descoperirea a numeroase vestigii, printre care peste 150 de monede și a unui cimitir medieval, al cărui început a fost datat la sfârșitul secolului al XII – începutul secolului al XIII. Cea mai veche monedă, o emisiune de la regele Bela IV (1235–1270), a fost descoperită la sud de biserică, în apropierea Casei Parohiale; ea nu a fost descoperită în context funerar.[13]

4. Câlnic – cetate

În urma cercetărilor arheologice realizate în anii 1963–1964 și în 1996 la cetatea nobiliară din Câlnic, compusă din incintă, capelă și donjon, au fost găsite într-o secțiune trasată pe axul bisericii (S III și S IIIa) două monede emise de Bela IV (1235–1270), o monedă de la Ștefan V și un mic tezaur compus din patru monede emise de Ștefan V (1270–1272).[14] Nu au fost găsite morminte.

5. Cisnădioara – biserica Sf. Mihail

În anii 1965–1966 au fost realizate cercetări arheologice la biserica romanică și cetatea de pe dealul Sf. Mihail. În secțiunea S II, caroul 15, trasată pe axul central al bisericii est-vest, a fost descoperit *in situ* un denar emis de regele Ștefan III (1162–1172). Nu au fost descoperite morminte.[15]

6. Dăbâca – grădina lui Tămaș

Cercetările arheologice desfășurate în anii 1966, 1967 și 1980 au evidențiat un mic lăcaș de cult (biserică sală cu cor pătrat) cu două etape diferite de construcție (ce se datează din secolul al XI-lea până în secolul al XV-lea[16]) în jurul căreia a gravitat un cimitir. Prima etapă a bisericii a fost datată *antequem* pe baza celor 8–9 monede descoperite pe latura de nord a bisericii, în stratigrafia sitului, și datate în timpul lui Ladislau I (1075–1095).[17]

7. Dăbâca – Boldâgă

Cercetările arheologice realizate în acest punct au evidențiat fundațiile a „trei biserici suprapuse în jurul cărora a funcționat un cimitir cu înmormântări eșalonate pe o perioadă de aproape un mileniu." Din biserica a doua s-au păstra fundații ale navei și părți din altar; în mortarul fundației de nord a altarului a fost descoperită o monedă bizantină schifată de la Manuel I Comnenul (1143–1180).[18]

8. Moșna – biserica evanghelică

Cu ocazia cercetărilor arheologice realizate la biserica fortificată în anii 1999 și 2000,[19] cea mai veche monedă descoperită este un obol de la Bela IV (1235–1270);[20] moneda împreună cu fragmente de fundații descoperite în partea de est și suprapuse de corul gotic și cu mormintele cu nișă cefalică, pe baza lor autorii au evidențiat existența unei biserici romanice, mai vechi decât edificiul actual construit la sfârșitul secolului al XIV-lea.

9. Prejmer – biserica evanghelică

În privința bisericii de plan central în formă de cruce cu brațe egale de la Prejmer, unică din punct de vedere planimetric între bisericile medievale din Transilvania, istoriografia mai veche a considerat că ridicarea bisericii a fost inițiată de cavalerii teutoni, întreruptă de invazia mongolă și finalizată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea sub influența șantierului cistercian de la Cârța.[21] Cercetările arheologice realizate de Radu Heitel în anii 1960–1970 au fost publicate de Daniela Marcu Istrate; ea a demonstrat că actuala biserică a fost construită în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, dar a fost precedată de o altă construcție, din care au fost identificate câteva substrucții de zid masiv și a cărui planimetrie nu a putu

fi stabilită; în jurul lăcaşului de cult nu a funcţionat un cimitir medieval;[22] în timpul cercetărilor arheologice a fost identificată o monedă de le Bela III (1172–1196) descoperită sub podeaua bisericii într-un strat de umplutură.[23]

10. Sibiu – Piaţa Huet

În piaţa Huet, în timpul cercetărilor arheologice ce au vizat cimitirul medieval din jurul Bisericii Sf. Maria a fost descoperit un număr de 163 monede dintre care doar 5 provin din secolele XII–XIII.[24] O singură monedă, un denar arpadian anonim (secol XII?), a fost descoperită în afara ariei de înmormântări, mai exact în zona fostei capele a „Sf. Ladislau" care a fost construită la începutul secolului al XV-lea.[25]

II. Monede descoperite în contexte funerare / în cimitirele din jurul bisericilor medievale

1. Alba Iulia – Catedrala romano-catolică

Cu prilejul cercetărilor desfăşurate în diferite campanii (1953,[26] 1968–1977[27] şi anii 2000[28]) la Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail" au fost identificate două orizonturi de înmormântare denumite: M 2 care a funcţionat la sfârşitul sec. XI şi în secolul XII în jurul bazilicii romanice (catedrala I) şi M 3 care a funcţionat în prima jumătate a sec. XIII, fiind datate şi atribuite unor oaspeţi occidentali veniţi în contextul deschiderii şantierului bazilicii actuale (catedrala II).[29] În orizontul M 2 au fost înregistrate 365 de morminte, iar în M 3 13 morminte.[30] În cele două orizonturi de înmormântare am grupat mormintele medievale cercetate şi de D. Protase şi R. Heitel.

Orizontul M 2

În urma cercetărilor desfăşurate de către D. Protase au fost identificate 24 de morminte datate în secolul al XII-lea,[31] fiind identificate monede în:

Mormântul 5 – denar Ştefan II (1116–1131) (H 47, CNH I 54, U 37), găsit în gură;[32]

Mormântul 9 – denar anonim (H 91, CNH I 75, U 40), Ştefan II (1116–1131) conform U 40, găsit în gură;[33]

Mormântul 10 – urme de înverzire pe maxilar, monedă depusă pe gură;[34]

Mormântul 18 – obol anonim (H 183, CNH I 164, U 99), Bela III (1172–1196) conform U 99, găsit în gură;[35]

Mormântul 23 – denar anonim (H 124, CNH I 133, U 71), Geza II (1141–1162) conform U 71, Emeric (1196–1204) după CNH I 133, găsit în gură;[36]

Mormântul 24 – monedă cupru (este dată de autor ca fiind din argint? deşi acest tip de monedă este din cupru) (H 73, CNH I 101, U 115), Ştefan IV (1163–1164) conform CNH 101, găsit în gură;[37]

Obiecte de inventar au fost descoperite în 13 morminte, în 3 cazuri monedele fiind asociate cu alte artefacte.[38] Deşi monedele sunt menţionate ca fiind oboli, în cea mai mare parte dintre cazuri avem de-a face cu denari. Moneda din mormântul 9 este dată greşit ca fiind o emisiune a lui Bela II (1131–1141). Numărul de catalog, indicat corect, face trimitere la o monedă anonimă atribuită doar de U 40 ca fiind emisă de Ştefan II (1116–1131).

Prin reluarea cercetării de către R. Heitel au fost dezvelite 291 morminte datate în secolul al XII-lea.[39] Se menţionează descoperirea în interiorul acestora a 22 monede de argint şi 2 din bronz[40] acoperind perioada cuprinsă între domniile lui Coloman (1096–1116) şi Bela III (1172–1196).[41] Autorul cercetărilor estimează, analizând resturile unor piese sau monede găsite în poziţie secundară şi urmele de oxizi aflate pe oasele unora dintre schelete, că numărul obiectelor de inventar şi a monedelor-obol trebuie să fi fost, cel puţin, de trei ori mai mare.[42] Monedele găsite în morminte au fost depuse pe gură.[43] Heitel menţionează că lipsa celor de la Emeric (1196–1204) şi Ladislau III (1204–1205), se datorează unui hiat pus pe seama începutului demantelării bazilicii edificate de Ladislau I (1077–1095),[44] deşi Protase indică o monedă de la Emeric (1196–1204) descoperită în mormântul 23.[45] Se menţionează că 18 dintre morminte conţineau piese de inventar,[46] probabil că au fost numărate doar mormintele ce conţineau alte obiecte decât monede. Acest lucru este probabil deoarece numărul monedelor provenite din morminte este de 24.[47] Lipsa publicării în detaliu a mormintelor dezvelite de R. Heitel nu ne permite construirea unei analize aferente descoperirilor monetare.

Ultimele cercetări care au vizat cimitirul medieval au dus la identificare a altor 50 morminte, dintre care 12 cu obiecte de inventar.[48] Într-un singur caz, mormântul 3, a fost documentată în mod sigur depunerea unei monede, din păcate neidentificabilă.[49] Deşi în mormântul 1 a fost găsit un denar de la Bela II (1131–1141) în zona craniului, acesta se pare că provine dintr-un alt mormânt.[50] Ambele morminte nu au alte obiecte de inventar.

Orizontul M 3

Heitel a cercetat 11 morminte cu cistă de cărămidă şi nişă pentru cap.[51] În mormântului M II, probabil că şi în cazul M V, lângă colul femural stâng a fost găsită o monedă de la Andrei al II-lea (1205–1235). S-a apreciat că aceasta a fost iniţial depusă într-o pungă.[52] Alte 2 morminte, fără obiecte în inventar, au fost dezvelite de către D. Marcu Istrate cu prilejul ultimelor campanii de cercetări; mormintele din orizontul M3 au fost atribuite de autorii cercetărilor unor meşteri occidentali sosiţi la Alba Iulia cu scopul de a participa la construirea bisericii actuale (catedrala II).[53]

2. Alba Iulia – Băile romane

În total au fost identificate 56 morminte cu inventar bogat şi divers. K. Horedt datează cimitirul pe baza inventarelor mormintelor din a doua jumătate a secolului al X-lea şi până la sfârşitul secolului al XII-lea. Între obiecte descoperite sunt menţionate monede emise

de Bela II (1131–1141) şi Bela III (1172–1196). Pentru înmormântările efectuate în secolul al XII-lea în acest punct, K. Horedt presupune existenţa şi unei capele de cimitir, însă care nu a fost identificată în teren.[54]

3. Avrămeşti

O parte din mormintele din orizontul 1 au fost deranjate de fundaţiile bisericii din faza a doua de construcţie (de absida semicirculară şi de partea estică a navei).[55] În mormintele 17 şi 18 au fost depuse monede emise în secolul XII şi inele de tâmplă.[56]

4. Chidea

K. Horedt consideră cimitirul, fără a se oferi alte detalii, ca făcând parte din categoria celor din jurul unei biserici şi se aminteşte că din cimitir au ieşit la iveală monede de la Bela II (1131–1141) şi Ladislau II (1162–1163).[57]

5. Cluj – Mănăştur

În cadrul complexului medieval de la Cluj – Mănăştur, în urma cercetărilor arheologice efectuate în anii '70 şi în anii 1981–1982 de către o echipă de arheologi condusă de P. Iambor au fost descoperite 207 morminte de inhumaţie[58] dintre care au fost publicate 159, 142 fiind încadrate în secolele XI–XIII;[59] cimitirul cuprinde morminte cu indivizi de ambele sexe şi de diferite vârste; cea mai mare parte a mormintelor sunt asociate cu fragmentele de fundaţii identificate şi atribuite unei construcţii de tip bazilical construită de călugării benedictini instalaţi aici cel mai probabil în a doua jumătate a secolului al XI-lea; construcţia se pare că era încă funcţională până la invazia mongole din 1241–1242, respectiv anterior rotondei de plan central hexalobat.[60] Din numărul de morminte menţionate, doar 65 dintre morminte au avut inventar,[61] 14 fiind asociate cu monede.[62] Toate monedele cunoscute până în prezent au fost emise în perioada arpadiană:

Mormântul 1 – denar emis de Bela II (1131–1141) (H 49, CNH I 57, U 44), găsit pe mandibulă;[63]

Mormântul 9 – denar emis de Bela III (1172–1196) (?), suberat, nu se cunoaşte poziţia iniţială a monedei;[64]

Mormântul 10 – denar emis de Ladislau I (1077–1095) (H 22, CNH I 26, U 16), foarte ars, găsit pe mandibulă;[65]

Mormântul 32 – denar emis de Ladislau I (1077–1095) (H 24, CNH I 28, U 17),[66] lângă schelet, fiind posibil să aparţină unui mormânt deranjat,[67] sau, după alţii, „pe partea superioară a sternului drept;"[68]

Mormântul 41 – denar emis de Ladislau I (1077–1095) (H 22, CNH I 26, U 16)[69] găsit în gura scheletului;[70]

Mormântul 53 – denar anonim (H 95, CNH I 79, U 47), Bela II (1131–1141) conform U 47, nu se cunoaşte poziţia iniţială a monedei;[71]

Mormântul 64 – obol anonim (H 189, CNH I 169, U 61), fragment, Geza II (1141–1162) conform U 61, găsit pe mandibulă;[72]

Mormântul 75 – denar emis de Ladislau I (1077–1095) (H 22, CNH I 26, U 16), fragment, găsit pe mandibulă;[73]

Mormântul 112 – denar emis de Geza II (1141–1162) (H 55, CNH I 63, U 54) ?, pe stern;[74]

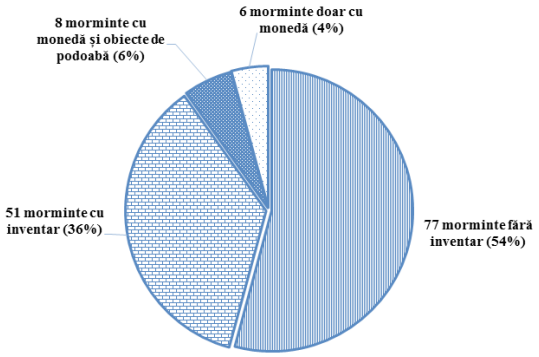
Mormântul 121 – denar anonim (H 106, CNH I 92, U 56), fragment, Geza II (1141–1162) conform U 56, fără localizare;[75]

Mormântul 124 – denar, tăiat, emis de Ladislau I (1077–1095) (H 22, CNH I 26, U 16), în mâna dreaptă;[76]

Mormântul 130 – denar, posibil tăiat, emis de Andrei I (1046–1060) (H 9, CNH I 12–14, U 5),[77] găsit în gura scheletului;[78]

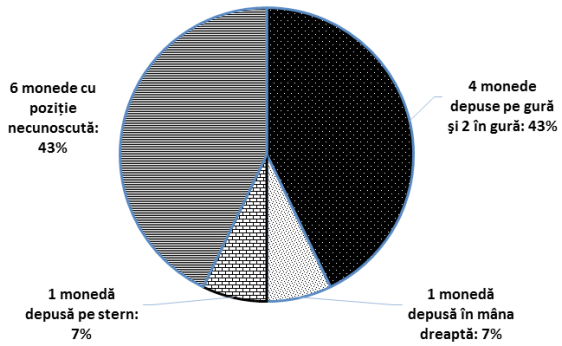
Mormântul 137 – denar anonim, fragment, ilizibil, nu se cunoaşte poziţia iniţială a monedei;[79]

Mormântul 158 – denar anonim (H 96, CNH I 81, U 46), Bela II (1131–1141) conform U 46, nu se cunoaşte poziţia iniţială a monedei;[80]

Graficul 1. Cluj – Mănăştur – împărţirea mormintelor atribuite secolelor XII-XIII în funcţie de inventar

Se observă din graficul de mai sus că doar o mică parte din totalul mormintelor are în inventar monede. În 8 dintre cazuri, mormintele: 9,[81] 10,[82] 41,[83] 53,[84] 75,[85] 130,[86] 137,[87] 158,[88] monedele sunt asociate cu obiecte de podoabă, în timp ce în alte 6 cazuri sunt prezente doar monede în inventar.

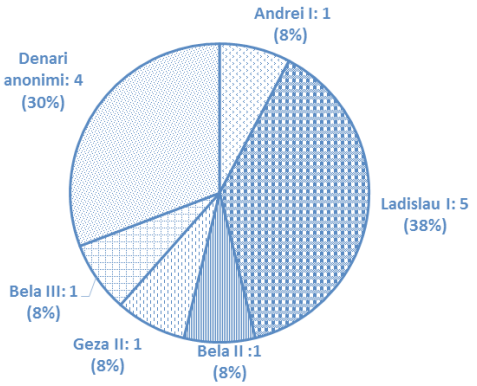
Graficul 2. Cluj – Mănăştur – depunerea monedelor

În ceea ce priveşte poziţionarea monedelor în

mormânt avem următoarea situație: 4 monede au fost depuse pe gură, 2 în gură, 1 pe piept, 6 necunoscută, 1 în mâna dreaptă. Considerăm ca nesigură situarea monedei din mormântul 32 pe piept având în vedere că autorul cercetării arheologice plasează moneda lângă schelet, enunțând posibilitatea ca moneda să fi făcut parte din inventarul unui mormânt deranjat.[89]

Din cele 14 monede 6 au fost găsite cu părți rupte sau tăiate. Se constată în două dintre cazuri tăieturi aplicate intenționat, este vorba de monedele din mormintele 124 și 130.

Un caz aparte este cel al monedei din mormântul 10, puternic arsă. Având în vedere faptul că groapa mormântului 10 taie un cuptor din secolul XI[90] considerăm ca fiind foarte probabilă asocierea inițială a monedei cu acest complex. Putem presupune două modalități prin care moneda putea ajunge în mormântul 10: fie aceasta a fost găsită în momentul amenajării gropii, fie se afla în mormânt în poziție secundară. Dacă sunt corecte observațiile arheologice, ce indică faptul că moneda a fost descoperită pe mandibulă, trebuie să înclinăm către prima variantă.

Graficul 3. Cluj – Mănăștur: repartizarea monedelor pe emitenți

Majoritatea monedelor provenite din mormintele de la Cluj – Mănăștur sunt denari emiși în perioada cuprinsă între domniile lui Andrei I (1046–1060) și Bela III (1173–1196). Cele mai multe piese, cu excepția celor anonime, au fost emise de către Ladislau I (1077–1095). Doar un singur obol, anonim, provine din acest cimitir, fiind descoperit în M 64.

6. Dăbâca – Incinta IV

În urma cercetărilor arheologice desfășurate la Dăbâca – Incinta IV pe parcursul mai multor campanii, dintre care ultimele conduse de P. Iambor, au fost cercetate 489[91] sau 490[92] morminte, alte „câteva zeci" fiind deranjate de lucrările agricole și de înmormântările ulterioare; acest cimitir a început să funcționeze înaintea construcției bisericuței-sală cu absidă semicirculară identificate și ea arheologic și a cărei existență s-a întins între sfârșitul secolului al XI / începutul secolului al XII-lea și până la sfârșitul secolului al XII-lea când capela a fost demolată și cimitirul abandonat sau cel mai probabil mutat în alt loc; însă autorul cercetărilor arheologice nu exclude ca anterior bisericii amintite să fi existat o capelă cimitierială mai veche și de la care ar provenii mai multe blocuri fasonate.[93] Marea majoritate a mormintelor nu au inventar, doar 54 dintre cele cercetate au avut obiecte de podoabă.[94] S-au descoperit 7 monede atribuite astfel: Ladislau I (1077–1095) 1, Ștefan II (1116–1131) 1, Bela II (1131–1141) 2, Geza II (1141–1162) 1, Bela III (1172–1196) 2.[95] Din păcate nu deținem informații cu privire la încadrarea tipologică a pieselor. Se menționează că monedele provin din mormintele: 1, 119, 188, 190, 483,[96] fără a fi făcute asocieri între monedă și mormânt. Monedele au fost depuse pe gura defuncților, cu excepția mormântului 1.[97] Situația din mormântul 1 este incertă, fiind păreri care afirmă că acesta nu a conținut o monedă ci un alt obiect.[98]

O importantă problemă este generată de lipsa informațiilor exacte cu privire la inventarele mormintelor, fiind făcute doar trimiteri vagi la acestea.[99] În acest context, este imposibilă analizarea modului de asociere a monedelor cu alte obiecte de inventar.

7. Dăbâca – Grădina lui Tămaș

Cercetările de la Dăbâca – Grădina lui Tămaș s-au desfășurat pe parcursul a trei campanii (1966, 1967 și 1980),[100] ele fiind realizate de N. Edroiu, Șt. Matei și M. Rusu.[101] Rezultatele cercetărilor au fost publicate parțial de P. Iambor și reluate de E. Gáll, concluziile celor doi arheologi fiind parțial diferite. Ceea ce se desprinde din rezultatele publicate în privința acestui sit, dorim doar să evidențiem că dintre cele 71 de morminte cercetate și grupate în jurul unui micuț lăcaș de cult (biserică sală cu cor pătrat) cu două etape diferite de construcție (ce se datează din secolul al XI-lea[102] până în secolul al XV-lea[103]), în patru morminte au fost descoperite monede arpadiene:

Mormântul 2 – denar anonim datată în secolul al XII-lea a cărui depunere este neclarificată, deoarece autorul menționează atât depunerea pe „toracele drept," cât și „pe mandibulă,"[104] diam.: 1 cm, inventar: MNIT. N. 97934.[105] Nu trebuie omisă atribuirea propusă de P. Iambor, conform căreia moneda a fost emisă de Geza II.[106]

Mormântul 12 – în zona bazinului, fiind posibil să provină din mormântul 12 A, unde fusese depusă probabil pe gură, (H 100, CNH I 88, U 52), Bela II (1131–1141) conform U 52, diam.: 1,2 cm, gr.: 0,298 gr, inventar: MNITN 97932.[107]

Mormântul 15 – denar anonim depus pe gură ? (H 102, CNH I 90, U 53), Bela II (1131–1141) conform U 52, diam.: 1, 2 cm, gr: 0,269 gr, inventar: MNITN 97933.[108]

Mormântul 26 A–B – denar anonim cu poziție necunoscută, provine din mormântul 26B deranjat de 26A, (H 96a, CNH I 81, U 46), Bela II (1131–1141) conform U 46, diam.: 1 cm, gr: 0,155 gr, inventar: MNIT. N. 97929.[109]

În apropierea mormântului 38 „pe nivelul de călcare

de la care s-a săpat groapa acestui mormânt" s-a descoperit un denar anonim, (H 89, CNH I 74, U 48), Bela II (1131–1141) conform U 48, diam.: 1 cm, gr: 0,133 gr, inventar: MNITN 97939.[110] Este posibil ca acesta să provină dintr-un mormânt deranjat.

8. Dăbâca – Boldâgă

În acest punct a fost descoperit un cimitir cu orizonturi de înmormântare ce se întinde până în secolul al XVII-lea şi despre al cărui început autorii cercetărilor arheologice nu sunt foarte expliciți. Din ceea ce s-a publicat reiese că cimitirul ar face parte din categoria celor care inițial nu au fost organizate în jurul unui edificiu ecleziastic, dar autorii nu exclud şi posibilitatea ca cimitirul să fi funcționat în jurul unei biserici care nu a fost identificată arheologic. Cert este că patru dintre cele câteva zeci de morminte cercetate, care se pare că nu au avut obiecte de podoabă sau accesorii vestimentare,[111] au fost tăiate de fundația unei biserici („biserica nr. 1") datată de către P. Iambor la începutul secolului al XI-lea.[112] Având în vedere specificul articolului de față, vom face referire aici doar la „moneda" menționată în literatura de specialitate, provenită dintr-un mormânt descoperit în punctul Boldâgă. Inițial s-a menționat următoarea situație:

„În legătură cu M 59 se impun câteva observații. Acest mormânt a fost deranjat de M 57 şi M 58, din el păstrându-se doar craniul, în gura căruia s-a găsit o monedă de argint de la regele Solomon (1063–1074),"[113] pentru ca, odată cu reluarea problematicii să fie făcute următoarele afirmații:

„O datare în acest sens este oferită şi de mormântul 57, cercetat pe partea nordică a bisericii, din care provine un denar anonim sau, după Eugen Chirilă, o monedă emisă de Ştefan al II-lea,"[114] informație asociată cu următoarea notă: „Trebuie să precizăm, că *„moneda lui Solomon"* pomenită de către Iambor, din mormântul 57 este de fapt o monedă anonimă din secolul XII. Iambor 2005, 190..."[115]

Din câte se poate vedea mai sus, se face o confuzie, fapt ilustrat de citarea greşită a informației din prima sursă bibliografică în cea de-a doua, între mormintele 59 şi 57. Conform primei surse moneda emisă de Solomon (1063–1074) a fost descoperită în mormântul 59 deranjat de mormintele 57 şi 58.[116] Această confuzie pare a fi justificată şi de faptul că inițial moneda a fost atribuită lui Solomon (1063–1074),[117] iar apoi lui Ştefan II (1116–1131).[118] Ca urmare a acestor observații putem presupune următoarele situații:

O singură monedă;

Mormântul 59 sau 57 – „monedă de argint" (denar ?) emis de Solomon (1063–1074) depus în gură sau denar anonim, Ştefan II (1116–1131) ?, depus în gură ?

Două monede;

Mormântul 57 – denar anonim, Ştefan II (1116–1131) ?, depus în gură ?

Mormântul 59 – „monedă de argint" (denar ?) emis de Solomon (1063–1074), depus în gură.

Varianta devine credibilă dacă ne gândim că „moneda" are în bibliografie două determinări diferite, fapt ce poate sugera existența a două monede distincte, fiecare aparținând unui alt mormânt. Menționăm că până în prezent în Transilvania nu se mai cunosc monede de la Solomon descoperite în contextul funerar al unor cimitire din jurul bisericilor.

9. Drăuşeni

Biserica evanghelică din Drăuşeni este una dintre puținele biserici care a beneficiat de cercetări arheologice ample. Ele s-au desfăşurat pe parcursul a două campanii distincte, una între anii 1973–1977, întreprinsă de Mariana Beldie-Dumitrache, iar cealaltă între anii 1993–1996 condusă de către Dana Marcu Istrate. În urma cercetărilor s-au identificat o biserică sală şi cimitirul ce a gravitat în jurul acesteia, ambele datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea; biserica sală a fost suprapusă cândva în prima jumătate a secolului al XIII-lea de o bazilică care taie o parte din mormintele aparținătoare bisericii de secol XII; de asemenea a fost identificat şi cimitirul care a apărut în jurul bazilicii, ce suprapune parțial cimitirul anterior. Concluziile celor două autoare referitoare la complexele funerare situate în jurul bisericii sală, cronologia lor şi atribuirile etnice sunt diferite.[119] Totuşi ceea ce se evidențiază este faptul că ambele autoare au identificat morminte ce pot fi atribuite secuilor, pe bază de inventar, şi morminte ce pot fi atribuite oaspeților germani, pe baza formei gropilor de morminte. În rândurile de mai jos ne vom referi doar la piesele descoperite şi publicate de M. Dumitrache, deoarece mormintele şi inventarul aferent cercetate de D. Marcu Istrate încă nu au fost publicate.[120]

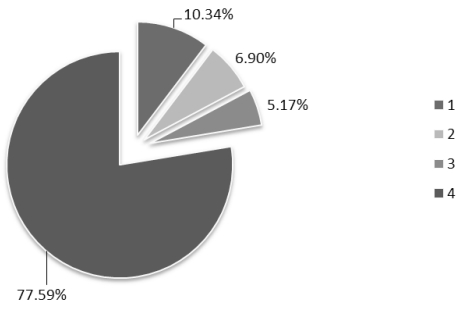
Din cimitirul de la Drăuşeni cunoaştem 10 monede arpadiene, dintre care au fost recuperați doar şase denari anonimi emişi, probabil, de către Geza II (1141–1162) 2 şi Ştefan III (1162–1172) 4. Cei aparținând lui Geza II au fost găsiți astfel: unul în mormântul 8, situată pe partea dreaptă a maxilarului inferior şi asociat cu un inel de tâmplă şi un inel cu montură (de tip H 158/U 75 după Velter[121]), iar cel de-al doilea în mormântul 95, situat în zona toracelui, poziția acestuia este posibil să fi fost modificată în urma deranjării mormântului de cel cu numărul 98.[122] Unul dintre cei patru denari emişi de Ştefan III provine din mormântul 4b, un mormânt de copil, găsit pe partea stângă a maxilarului inferior[123] (H 140/U 81 după Velter[124]), în timp ce cel de-al doilea a fost amplasat în mormântul unui tânăr, numărul 23, în zona craniului[125] (H 113/U 83 după Velter[126]). Al treilea denar este asociat cu un inel de tâmplă şi provine din mormântul 11 fără a i se cunoaşte poziția inițială datorită deranjării, deşi este probabil să fi fost tot în zona maxilarului inferior[127] (H 127/U 84 ? după Velter[128]). Cel de-al patrulea denar a aparținut probabil mormântului 5 fiind găsit în umplutura celui cu numărul 26[129] (H 161/U 80 după Velter[130]).

Numărul redus de monede descoperite, în ciuda faptului că au fost cercetate 98 de morminte în perioada 1973–1977, se datorează, cel mai probabil, unui sol mai

acid şi a infiltrării apei care au dus la pierderea unui număr semnificativ de piese. Prezența acestora este certificată doar de cele patru monede arpadiene nerecuperate și de urmele „de înverzire" în trei cazuri observate în general în zona craniului.[131] Astfel de urme sau monede nerecuperate au fost identificate în următoarele regiuni ale scheletelor: partea stângă a maxilarului inferior în mormântul 2, pe partea dreaptă a maxilarului inferior în mormântul 6 (monedă nerecuperată), în zona maxilarului inferior în mormântul 38, sub craniu în mormântul 41, deşi inițial moneda nerecuperată a avut o altă poziție (trebuie să ținem cont de faptul că acest craniu s-a deplasat din motive necunoscute[132]), pe maxilarul inferior în mormântul 48 (monedă nerecuperată), în zona craniului în mormântul 49 (monedă nerecuperată), maxilarul superior în mormântul 54, urme de înverzire. Putem număra 4 cazuri în care a fost confirmată prezența monedei arpadiene, dar nerecuperată, și trei cazuri în care este foarte posibil să fi existat o monedă în inventarul unor morminte din cimitirului din jurul bisericii-sală.[133] Ceea ce se evidențiază este că toate monedele arpadiene descoperite aparțin mormintelor din jurul bisericii-sală, deci celei de-a doua jumătăți a secolului al XII-lea. Având în vedere că au fost cercetate 58 de complexe funerare în acest cimitir al bisericii-sală, 29,31% dintre morminte au avut inventar (monede, inele şi inele de tâmplă), iar în privința monedelor putem aprecia că ele sunt prezente în morminte într-un procent de 22,41%.

Dorim să mai subliniem, că în privința cimitirului din jurul bazilicii de secol XIII, mormintele identificate nu au avut monede. Cazul nu este singular, aceeaşi situație fiind întâlnită şi în cazul celor de la Bistrița – biserica evanghelică,[134] Braşov – Biserica Neagră,[135] Daia Secuiască,[136] Caşolț,[137] Cricău,[138] Densuş (?),[139] Mediaş – biserica evanghelică,[140] Sebeş[141] etc., unde mormintele nu au avut inventar monede sau nu au avut nici un fel de inventar.

Din păcate cercetările desfăşurate aici în perioada anilor '90 nu au văzut încă lumina tiparului. Singurele monede cunoscute şi descoperite cu acest prilej sunt: un denar arpadian anonim atribuit lui Ştefan III de tip H 164/U 86 şi un denar Bela III pentru care nu avem informații suplimentare.[142]

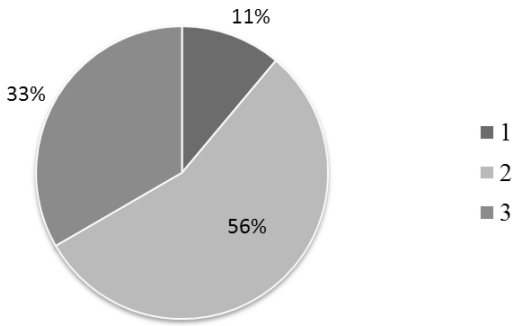
Graficul 4. 1. Morminte cu monedă recuperată, 2. Morminte cu monedă nedeterminată, 3. Morminte cu monedă posibilă, 4. Morminte fără monedă

10. Feldioara[143]

La Feldioara, în anii 1990–1995, 1998–1999, 2006 s-au desfăşurat cercetări arheologice sistematice în piațeta dintre casa parohială şi biserica evanghelică în urma cărora s-a dezvelit un cimitir atribuit, pe baza ritualului funerar, oaspeților germani. A fost datat în a doua jumătate a secolului al XII-lea și primul deceniu al secolului al XIII-lea, perioadă în care se presupune că a funcționat în jurul unui lăcaş de cult ce nu a fost încă identificat.[144] În timpul campaniilor amintite au fost identificate 122 morminte, cuprinzând 132 indivizi.[145] Din cei 132 de indivizi, 16 au avut inventar monede, iar 2 morminte inele de tâmplă, astfel 13,63% din morminte au avut inventar, iar 12,12% dintre morminte au avut doar monede ca inventar.

Un fenomen aparte poate fi constatat în cadrul cimitirului de la Feldioara unde în ritualul funerar au fost utilizate, într-un număr apreciabil, monede antice. Astfel, din cele 18 monede descoperite în contexte funerare 12 sunt antice. Monedele maghiare arpadiene vin să completeze registrul descoperirilor monetare al cimitirului de la Feldioara. Putem observa următoarea situație în ceea ce priveşte distribuirea monedelor pe emitenți: Republica Romană 2, dintre care S. Afranius 1 şi Q. Pomponius Musa 1, Imperiul Roman 10, dintre care Septimius Severus 4 (pentru: Septimius Severus 1, Iulia Domna 1, Caracalla 1, Geta 1), Caracalla 1, Elagabalus 2, Severus Alexander 3 (pentru: Severus Alexander 2, Iulia Mamaea 1), Ungaria 6 denari anonimi emişi în secolul al XII-lea;[146] din cele 12 monede antice descoperite, pentru trei morminte putem vorbi cert de ritualul depunerii monedei ca obol, ele fiind depuse în două cazuri în mâna stânga (M 4a, M 57) şi în al treilea caz în mâna dreaptă (M 6); alte trei monede au fost descoperite lângă tâmpla stângă (M 5) sau în zona membrelor inferioare (M 21 şi M 46); celelalte 6 monede romane au fost descoperite în umplutura gropilor mormintelor medievale, neputându-se preciza dacă ele au fost depuse în morminte.

Dintre cei 6 denari maghiari anonimi emişi în secolul al XII-lea, 3 se aflau în același mormânt, înregistrat cu numărul 98, poziționați unul la mâna dreaptă, altul la mâna stângă şi altul la gură.[147] Un al patrulea denar a fost descoperit în mormântul dublu 93 a-b, în apropierea gurii copilului înhumat, 93b. În același mormânt dublu, dar în legătură cu adultul 93a, se afla şi un denar emis de Caracalla.[148] În mormântul numărul 58 denarul maghiar descoperit aici era poziționat la mâna dreaptă,[149] în timp ce în mormântul 26 un alt denar maghiar a fost găsit în gura scheletului.[150] Pe lângă acestea a mai fost descoperit încă un denar maghiar în secțiunea I/1990, caroul 12, la -1,60m, care deşi nu a fost în mod clar asociat cu un complex funerar nu este exclus să fi făcut parte din inventarul unui mormânt deranjat având în vedere densitatea înmormântărilor din zonă.[151]

Graficul 5. 1.Republica Romană, 2. Imperiul Roman, 3. Ungaria

De remarcat este prezența a trei denari anonimi în mormântul 98. Deşi nu pot fi făcute decât presupuneri cu privire la atribuirea lor anumitor regi arpadieni Unger propune încadrarea tipului H 152/U 72[152] lui Geza II, iar tipurile H 127/U 84[153] şi H 140/U 81[154] lui Ştefan III, fapt ce indică o perioadă mai scurtă de utilizare a cimitirului datorită faptului că moneda de la Geza II este asociată cu două monede de la Ştefan III.

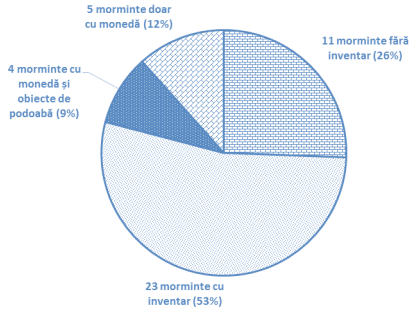
În ceea ce priveşte încadrarea tipologică a piesei numărul 26 din lista monedelor provenite din cimitirul medieval de la Feldioara, asociată cu mormântul 58 au fost emise păreri diferite: Ioniță indică tipul H 156,[155] în timp ce Velter indică tipul H 159/U 60.[156] Tipul corect este cel indicat de Ioniță, adică H 156, ce corespunde lui U 79.[157] Deşi avem de-a face cu un denar anonim credem că este importantă precizarea şi din punctul de vedere al datării piesei, aceasta fiind încadrată la U 60 între emisiunile lui Geza II, în timp ce la U 79 apare în şirul emisiunilor lui Ştefan III. Dacă este să repartizăm cei 6 denari anonimi pe emitenți în conformitate cu atribuirile lui Unger constatăm următoarea situație: 1 Geza II şi 5 Ştefan III.[158]

Deşi nu vom insista aici, problema fiind analizată cu alt prilej,[159] trebuie remarcată prezența la Feldioara a unui număr de şase monede antice descoperite în mormintele medievale şi a altor şase în umplutura lor, fapt ce face din acest cimitir un caz unic în peisajul cimitirelor contemporane din Transilvania. Această unicitate poate fi explicată doar prin descoperirea şi reutilizarea de către comunitatea medievală de la Feldioara a unor depozite monetare antice.[160]

11. Geoagiu de Jos – Rotondă

În perioada cuprinsă între 1993 şi 2004, în urma cercetărilor arheologice realizate de către Gh. Petrov în interiorul şi exteriorul rotondei romanice de la Geoagiu de Jos au fost dezvelite 176 morminte. Acestea aparțin mai multor orizonturi de înmormântare, amplasate cronologic între secolele XI–XVIII.[161] Din păcate nu cunoaştem numărul exact al mormintelor de perioadă arpadiană datorită deranjării mormintelor vechi de înmormântări ulterioare. În urma cercetărilor arheologice întreprinse au fost descoperite monede arpadiene în: mormântul 4/S I 1993 – obol emis de Coloman (1096–1116),[162] mormântul 8/S I 1993 – obol emis de Coloman (1096–1116),[163] mormântul 10/S I 1993 – obol emis de Coloman (1096–1116),[164] mormântul 24/S II 1994 – obol emis de Coloman (1096–1116),[165] mormântul 40/S III 1995 – obol emis de Coloman (1096–1116),[166] mormântul 41/S III 1995 – obol emis de Ladislau I (1077–1095),[167] mormântul 42/S III 1995 – obol emis de Coloman (1096–1116),[168] mormântul 54/ S IV 1995 – monedă arpadiană nedeterminată,[169] mormântul 59/S IV 1995 – obol emis de Coloman (1096–1116),[170] mormântul 70/S V 1996 – monedă de la Ladislau I.[171] Mai multe "monede de argint" au fost descoperite în mormintele identificate în S18/2003, fiind menționată ca cea mai veche monedă descoperită în acea campanie arheologică un obol emis în vreme lui Bela IV (1235–1270)[172] (nu ştim dacă provine dintr-un mormânt). Din păcate nu dispunem de informații referitoare la poziția monedelor în cadrul mormintelor.

Deoarece nu putem face o analiză completă a întregului cimitir, din lipsă de informații, vom încerca să analizam situația mormintelor descoperite în campaniile din 1993, 1994 şi 1995, pentru care dispunem de mai multe date. În cei trei ani au fost cercetate 64 de morminte, dintre care 43 sunt de perioadă arpadiană.[173] Au fost găsite 9 monede: 7 oboli emişi de Coloman (1096–1116), 1 obol emis de Ladislau I şi o monedă nedeterminată. În patru dintre cazuri, mormintele: 10, 24, 40, 42, monedele sunt asociate cu obiecte de podoabă.[174]

Graficul 6. Geoagiu de Jos - morminte cercetate în campaniile din anii 1993, 1994, 1995, datate în secolele XII-XIII

12. Gilău

Autorii rezultatelor cercetărilor arheologice de la Gilău încadrează cele 6 morminte descoperite în categoria mormintelor grupate în jurul unei biserici, deşi din punct de vedere arheologic lăcaşul de cult nu a fost identificat; ele au fost datate în secolul al XII-lea.[175] Cu ocazia cercetării celor 6 morminte a fost descoperită o monedă din bronz, de tip H 73, CNH I 103, U 115,[176] Bela III (1172–1196), provenită din "groapa scheletului".[177] Faptul că moneda nu a fost asociată în

mod clar cu o anumită parte a scheletului nu a exclus posibilitatea ca această monedă să fi ajuns în mormânt în mod accidental. În două dintre cele şase morminte au fost descoperite obiecte de podoabă: 2 şi 5, în ultimul fiind descoperită şi moneda amintită anterior.[178]

13. Hălmeag – biserică

O monedă emisă în secolul al XII-lea a fost descoperită în contextul cimitirului şi al bisericii romanice de acolo.[179]

14. Moldoveneşti

Cimitirul medieval II – biserica unitariană[180] este puţin cunoscut,[181] fiind probabil amenajat în jurul bisericii.[182] Au fost cercetate 8 morminte şi descoperite 5 monede atribuite astfel: 1 Ladislau I (1077–1095), 1 Coloman (1096–1116), 2 Bela II (1131–1141), 1 nedeterminabilă.[183]

15. Moreşti – Citfalău

Sunt cunoscute 55 de morminte, amenajate în jurul unei biserici presupuse şi neidentificată arheologic,[184] dintre care 21 sunt cu inventar; pe baza obiectelor de inventar din morminte şi a monedelor descoperite începutul funcţionării cimitirului a fost datat în primele decenii ale secolului al XII-lea.[185] Într-un număr foarte mic de morminte, 3 la număr, au fost depuse monede. Acestea nu au putut fi recuperate, fiind distruse datorită acidităţii solului. A fost sesizată existenţa lor datorită urmelor de oxid de cupru prezente în zona mandibulelor celor înmormântaţi în mormintele: 8, 9 şi 12. Este evident faptul că monedele au fost depuse pe gura celor decedaţi. Doar într-un singur caz avem obiecte de podoabă asociate cu monedă, este vorba de mormântul 8.[186]

Din zona cimitirului medieval provin doar două monede identificate, este vorba de emisiuni ale regilor Ştefan II (1116–1131) şi Bela II (1131–1141).[187] Cu toate că ele au fost descoperite în poziţie secundară, este destul de probabil ca acestea să provină din morminte deranjate.[188]

16. Orăştie – cetate

În anii '90 ai secolului trecut au fost realizate cercetări arheologice în interiorul cetăţii în urma cărora au fost descoperite morminte ce aparţineau unui cimitir datat în general în secolul al XII-lea şi situat în jurul unui lăcaş de cult. Mormintele au fost atribuite pe baza ritualului funerar (morminte cu nişă cefalică) oaspeţilor germani.

Din cimitirul amintit provin două monede arpadiene găsite în mormântul 24. Este vorba de doi denari anonimi şi atribuiţi lui Geza II.[189] În lista monedelor descoperite în Cetatea Orăştiei, cei doi denari sunt prezentaţi astfel: 1 denar Geza II de tip CNH I 133, U 71[190] şi 1 denar fragmentat Geza II ? fără a fi indicat locul exact al descoperirii acestora. În raportul de săpătură aferent campaniei arheologice din anul 1994 se menţionează descoperirea a 8 morminte din secolul al XII-lea şi sunt invocate monede aparţinând lui Geza II provenind din acestea, fără a se indica numărul exact al pieselor.[191] Monedele se aflau în mâna decedaţilor.[192]

Doi denari anonimi, aparţinând după unii lui Geza II, apar asociaţi, într-o altă sursă bibliografică, cu mormântul 44 descoperit în 1994. Ambii sunt prezentaţi ca fiind de tipul CNH I 118, U 65, H 139.[193]

În ciuda datelor tipologice diferite oferite de către cele două surse este foarte posibil să avem de-a face cu aceleaşi două monede probabil provenite din mormântul 44/1994. De remarcat este că acesta este singurul mormânt cu monedă depusă, cele două aflate aici fiind aşezate în palmele decedatului.

17. Rodna

În urma cercetărilor realizate în 1955 în apropierea actualei biserici ortodoxe, construită în 1859 „pe locul altarului unei biserici ruinate" din care se mai păstrează în ruină un turn de secol XIII, au fost descoperiţi doi denari, din păcate nedeterminaţi, în două morminte asociate bisericii construite anterior anului 1241. În timp ce primul provine din pământul de umplutură al unui mormânt, cel de-al doilea a fost situat în dreptul degetelor mâinii stângi a scheletului din mormântul 2.[194]

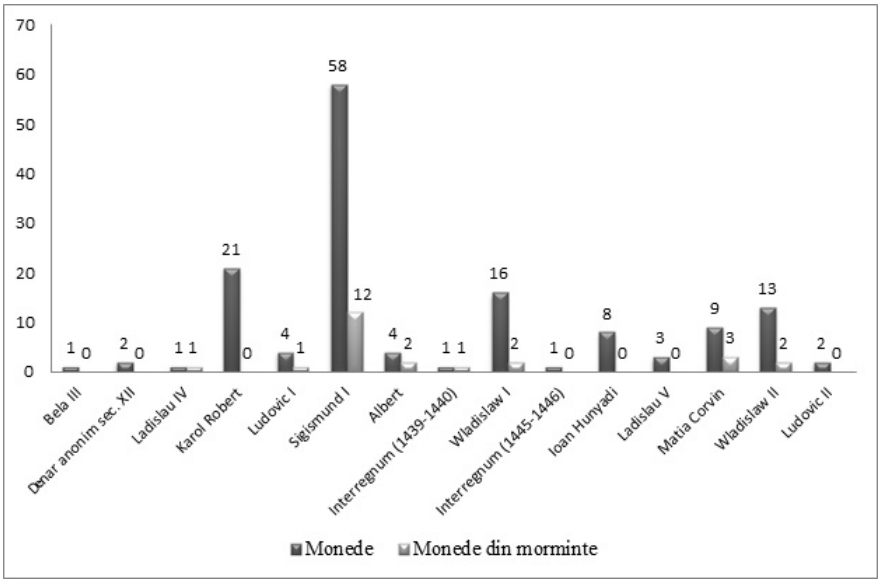
18. Sânvăşii

Datorită faptului că cercetările arheologice au fost de mică amploare nu putem spune cu certitudine dacă mormintele au fost grupate în jurul unei biserici anterioare bazilicii construite în prima treime a secolului al XIII-lea. Au fost cercetate 40 de morminte, dintre care 8 încadrate între a doua jumătate a secolului al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea. Doar două morminte au avut inventar: 30 şi 31.[195] Cu prilejul cercetării mormintelor a fost găsită şi o monedă de la Bela III (1172–1196) în poziţie secundară,[196] fiind foarte posibil ca aceasta să fi fost depusă într-un mormânt deranjat de înmormântările ulterioare.

19. Sibiu – Piaţa Huet

În jurul bisericii ev. Sf. Maria din Sibiu, cea mai amplă cercetare arheologică a avut loc în anul 2005, când a fost dezvelită o mare parte din cimitirul care a funcţionat în jurul bisericii din a doua jumătate a secolului al XII-lea şi până la cumpăna secolelor XVI–XVII.[197] În urma acestor intervenţii au fost inventariate un număr de 1833 de morminte, din care 1830 erau morminte medievale;[198] autoarea consideră că cel puţin o treime se datează între a doua jumătate a secolului al XII-lea şi prima jumătate a secolului al XIV-lea.[199] În perimetrul cimitirului a fost descoperit un număr de 163 monede dintre care doar 5 provin din secolele XII–XIII şi 21 din prima jumătate a secolului al XIV-lea (1 Manuel I, 1 Bela III, 2 Denar anonim sec. XII, 1 Ladislau IV, 21 Carol Robert).[200]

Dintre cele 26 de monede, doar una pare a fi fost descoperită într-un context funerar cert, o piesă de la Ladislau IV (în mormântul 1264).[201] Subliniem din nou că nici una dintre monedele de la Carol Robert nu a fost descoperită într-un context funerar clar, depusă ca obol. Ne exprimăm rezervele şi în ceea ce priveşte

Graficul 7. Repartizarea pe emitenți a monedelor emise de Ungaria descoperite la Sibiu – Piața Huet

moneda bizantină – billon aspron trachy (stamenon), o emisiune probabilă din timpul domniei lui Manuel I Comnenul (1143–1180) –, care a fost şi ea aşezată într-un context funerar cert, fiind „depusă ca obol în inventarul mormântului M 408."[202] Însă la o analiză mai detaliată a contextului de descoperire prezentat, se poate observa că moneda s-a aflat în groapa lui M 408, însă nu a fost depusă ca obol, ci este o monedă care a ajuns în poziție secundară în complexul funerar amintit datorită înmormântărilor succesive, fapt confirmat de situația stratigrafică a lui M 408, care nu face parte din primul orizont de înmormântări, acesta aflându-se la cca 0,5 m deasupra orizontului de morminte cu nișă pentru cap, respectiv a celor care se datează în secolele XII–XIII. Aşadar cea mai veche monedă asociată cu un mormânt rămâne denarul emis de Ladislau IV din mormântul 1264.[203] Din păcate nu s-au putut oferi informații foarte clare cu privire la locul în care a fost poziționată inițial moneda în cadrul mormântului. Celelalte trei monede din secolul al XII-lea au fost descoperite în afara unor contexte funerare clare.[204] Unul dintre denari este atribuit de unii lui Bela III,[205] în timp ce ceilalți 2 denari anonimi nu pot fi asociați nici măcar ipotetic unui rege arpadian datorită stării în care s-au păstrat. Deşi nu avem o raportare certă a monedelor la un context funerar, credem că este foarte posibil ca două dintre acestea să fi fost folosite ca obol, ajungând în poziție secundară datorită înmormântărilor succesive ce s-au făcut în decursul mai multor sute de ani în aceeaşi zonă. Am ținut cont în momentul elaborării acestei presupuneri atât de locul descoperirii pieselor, cât şi de condiția în care s-au aflat acestea în momentul găsirii lor. Astfel, monedele numărul 2 şi 3 din catalogul celor descoperite la Sibiu – Piața Huet provin din zone cu intensitate ridicată a înmormântărilor (C 29 şi C 60),[206] fiind descoperite în stare fragmentară. Moneda numărul 4, un denar arpadian anonim, a fost descoperită în afara ariei de înmormântări, mai exact în zona fostei capele a „Sf. Ladislau" care a fost construită la începutul secolului al XV-lea,[207] astfel ea nu a fost inclusă în calculele noastre. Din cele 1833 de morminte,[208] Daniela Marcu Istrate a demonstrat că 167 se încadrează în nivelul înmormântărilor celor mai timpurii, respectiv în nivelul mormintelor cu nișă pentru cap (secolele XII–XIII).[209] Dacă considerăm că toate cele 4 monede amintite au fost depuse inițial ca obol, putem afirma cu certitudine că sub 1% dintre mormintele din a doua jumătate a secolului al XII-lea şi din secolul XIII au avut ca inventar o monedă. Iar dacă statistica se restrânge doar la mormintele datate până la invazia mongolă, pe baza celor analizate se poate afirma că procentul mormintelor cu posibile monede depuse ca obol să fie între 0%–0,70%.

Numărul mic de monede arpadiene descoperite în zona cimitirului nu se datorează adâncimii reduse până la care a înaintat cercetarea arheologică în cele mai multe dintre sectoare, ci, considerăm noi, a unei practici funerare. Se pare că această comunitate de „oaspeți germani" din Sibiu, în foarte mică măsură practicau depunerea de monede ca obol. Pe de altă parte, în Sibiu monedele aparținând acestei dinastii maghiare devin o prezență frecventă odată secolul al XIII-lea,[210] nefiind cunoscute până acum monede databile în secolul al XII-lea care să provină din afara zonei cimitirului medieval.[211]

Este interesant de observat că toate cele patru monede în discuție s-au aflat în stare fragmentară.[212] Credem, în consecință, că este foarte posibil ca starea fragmentară să se constituie într-un posibil indicator pentru folosirea în ritualul funerar a pieselor găsite în regiuni cu număr mare de înmormântări dar fără a fi, în momentul descoperirii, asociate cu un complex de acest gen. Cazul nu este singular, situații asemănătoare înregistrându-se la Orăştie, unde o monedă fragmentară de la Geza II a fost depusă ca obol într-un mormânt, la Feldioara, unde două dintre monedele arpadiene descoperite în morminte erau fragmentare sau la Viscri, unde a fost descoperită o monedă fragmentară de la Geza II depusă ca obol în

mormânt. Dorim să subliniem că prezența unor monede în stare fragmentară în morminte, poate sugera posibila practicare a ruperii monedelor înainte de depunerea lor în morminte sau selectarea pieselor deteriorate și folosirea lor în ritualul funerar. În cazul Sibiului, o altă concluzie care se detașează evident este aceea că prezența monedelor ca obol în mormintele de secol XII–XIII este foarte slabă, ca atare acest obicei funerar era foarte rar practicat în cadrul comunității din Sibiu în comparație cu cea de la Feldioara sau Drăușeni.

20. Sighișoara – Dealul Viilor

Cercetările sistematice coordonate de R. Harhoiu în acest loc au dus la descoperirea printre alte vestigii din diferite epoci și a unui cimitir datat în sec. XII, în cadrul căruia au fost cercetate 94 de morminte, cu 106 indivizi;[213] pe baza inventarului din morminte și a analogiilor autorii presupun că acest cimitir a funcționat în jurul unei biserici, care nu a fost identificată în teren.[214] Limitându-ne strict la tema cercetării noastre, accentuăm că în acest punct doar pentru șase morminte din cele 94,[215] a fost documentat fenomenul depunerii de monedă.

Un caz aparte este cel al mormântului dublu 28, aici fiind descoperit un tezaur alcătuit din 37 de monede: 35 emise de Bela III (1172–1196) și doi denari anonimi.[216] Tezaurul a fost depus într-o pungă din piele sau material textil și așezat pe pieptul copilului înregistrat cu litera „b" în acest mormânt dublu.[217]

Până în prezent, este singurul caz din spațiul transilvănean în care avem depus într-un mormânt de perioadă arpadiană un tezaur monetar. Cazul mormântului 28 de la Sighișoara este unul fericit și din perspectiva modului în care a fost publicat materialul numismatic, acesta beneficiind de o descriere foarte bună. Monedele emise de Bela III (1172–1196) aparțin aceluiași tip monetar: H 69, U 108, CNH I 263, fiind împărțite în două serii în funcție de modul în care este încadrată semiluna de pe revers: seria A – de două cercuri, seria B – de două semicercuri.[218] Având în vedere faptul că emisiunile de tip A sunt mai grele decât cele de tip B este posibil ca primele să fi fost emise înaintea celor din urmă. Una dintre cele două monede anonime a fost atribuită lui Ștefan III (1162–1172).[219]

Unicitatea acestui caz, în contextul în care cimitirul de la Sighișoara este unul aproape lipsit de obiecte de inventar, ne face să ne gândim la cu totul altceva decât la folosirea monedelor ca obol. Considerăm că trebuie luat în calcul și faptul că monedele au fost depuse pe pieptul copilului, nu al adultului.

Depunerea tezaurului în mormânt a fost determinată de conservarea unor tradiții arhaice, care sunt pe cale de dispariție în epocă, legate de nevoia celui decedat de așa satisface anumite necesități în lumea de dincolo prin intermediul unor bunuri materiale. Este posibil ca în concepția celor care au organizat înmormântarea copilul să fi avut mai multă nevoie de bani decât adultul datorită vârstei, un copil descurcându-se greu fără ajutor în viața reală, fapt transpus și în viața de dincolo. Suma a fost apreciată ca fiind una destul de modestă.[220]

În cadrul acestui cimitir descoperiri monetare izolate au mai fost făcute în mormintele: M 30 – denar anonim depus în gura mortului (H 156, U 79, CNH I 146),[221] M 76 – denar arpadian neidentificat găsit sub mandibulă, în zona gâtului,[222] M 81A – monedă neidentificată (?) depusă pe mandibulă[223] și M 85 – denar arpadian anonim depus pe gură, H 158, U 75 – Geza II (1141–1162) – CNH I 147 – Coloman (1096–1116).[224] O pată verzuie, situată pe maxilarul lui M 109, pare a indica prezența unei alte posibile monede.[225]

Cu excepția pieselor din componența tezaurului, așezate pe piept, celelalte monede au fost găsite, în momentul dezvelirii mormintelor, în gură sau sub mandibulă.[226] Procentual 5,66% dintre morminte au avut monedă în inventarul funerar.[227]

21. Șirioara

Cimitirul medieval a fost probabil organizat în jurul unei biserici,[228] fiind datat în perioada dintre sfârșitul secolului al XI-lea și sfârșitul secolului al XII-lea. Au fost cercetate 78 de morminte, 22 fiind cu inventar. A fost găsită o singură monedă, un denar emis de Bela III (1172–1196), în mormântul 56.[229]

22. Strei

Din cimitirul medieval de la Strei care a funcționat în jurul bisericii medievale este cunoscută doar o monedă emisă de Ștefan I (1000–1038) și descoperită în pământul răscolit de mormintele târzii;[230] se presupune că această monedă ar proveni de la înmormântări care au gravitat în jurul unei alte biserici, probabil de lemn, alta decât cea actuală. Rămâne totuși un mare semn de întrebare dacă această monedă provine într-adevăr dintr-un orizont de înmormântări.

23. Streisângeorgiu

Au fost dezvelite 114 morminte, dintre care cel puțin 35 de morminte datate în secolele XII–XIII.[231] Alte 6 sunt datate înaintea bisericii de zid și atribuite bisericii din lemn pe talpă de piatră ridicată în sec. XI și care a fost înlocuită pe la 1130–1140 cu biserica din zid amintită.[232] Monedele au fost descoperite în:

Mormântul 46 – denar emis de Bela II (1131–1141) (H 99, CNH I 87, U 52),[233] perforat, nu se cunoaște poziția inițială a monedei;[234]

Mormântul 57 – denar emis de Bela II (1131–1141) (H 99, CNH I 87, U 52),[235] găsit în gura scheletului;[236]

Mormântul 93 – o monedă de la Ladislau IV (1272–1290) (Rengjeo 1959, p. 23) găsită sub craniu.[237]

Având în vedere faptul că moneda din mormântul 46 este perforată și nu se cunoaște poziția inițială a monedei este posibil ca aceasta sa fi fost folosită ca obiect de podoabă și nu ca obol. Este greu de presupus că moneda din mormântul 93 a fost depusă în locul în care a fost descoperită, sub craniu, fiind mai degrabă o alunecare a acesteia în timpul îngropării sau după îngropare, ori

nu trebuie exclusă şi posibilitatea prezenţei ei în mod accidental în mormânt.

Sunt menţionate 14 monede din secolele XII–XIV provenite din mormintele răvăşite, dintre care 2 din secolul al XII-lea, 4 din secolul al XIII şi 8 din secolul al XIV.[238] R. Popa menţionează la nota 72 de la pagina 26 că acestea au fost emise printre alţii de regii arpadieni: Ştefan III (1162–1172), Ştefan V (1270–1272), Ladislau IV (1272–1290), dând şi numerele de catalog al monedelor. Verificând trimiterile menţionate am putut observa următoarele atribuiri: U 81 (H 140, CNH 119) – denar de la Ştefan III (1162–1172), la U 87 (H 204, CNH I 115) – denar emis în perioada cuprinsă între domniile lui Geza II (1141–1162) şi Andrei II (1205–1235), la U 288 (H 380, CNH I 326) – denar Ladislau IV (1272–1290), la U 315 (H 412, CNH I 362) – denar Andrei III (1290–1301). După cum se poate vedea, nu corespund numerele de catalog cu lista emitenţilor. Probabil că au fost făcute omisiuni în ambele liste.

24. Viscri

În urma cercetărilor arheologice efectuate în anii 1970–1971 s-a constatat că biserica fortificată actuală a fost precedată de o biserică-sală cu absidă semicirculară decroşată; ea a fost datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea, iar în jurul ei a funcţionat un cimitir ce a fost încadrată cronologic în aceeaşi perioadă. Din cimitirul din a doua jumătate a secolului al XII-lea cunoaştem doar două morminte, acestea fiind determinate pe baza inventarului (inele de tâmplă şi monede), restul mormintelor fiind puternic deranjate de înmormântările ulterioare care s-au desfăşurat până în secolul al XVIII-lea. Trebuie menţionat totuşi că investigaţiile arheologice s-au desfăşurat pe o suprafaţă mult mai mică comparativ cu cele de la Drăuşeni, Feldioara sau Sibiu.[239]

Cele două morminte au avut ca inventar câte o monedă, în primul a fost găsită pe mandibulă lângă aflându-se şi un inel de tâmplă, iar în al doilea în apropierea maxilarului inferior; monedele au fost identificate iniţial ca fiind: denar emis de regele Coloman şi obol aparţinând secolelor XI–XII[240] şi ulterior cu doi denari arpadieni anonimi, dintre care unul fragmentar, de tip H 154/U 72 şi H 149/U 64[241] emişi probabil în timpul domniei lui Geza II.[242]

Aşa cum se poate observa din analiza de mai sus, doar pentru puţine situri dispunem de date concrete privind prezenţa monedei în cadrul inventarului funerar:

– Alba Iulia – Catedrala romano-catolică: 1 denar Ştefan II, 2 denari anonimi (posibil Ştefan II 1, Geza II/Emeric 1), 1 obol anonim (posibil Bela III), 1 monedă cupru Ştefan IV, 1 monedă emisă de Andrei II (posibil să fi două monede), 1 monedă nedeterminată; alte 24 de monede, eşalonate de la Coloman la Bela III, au fost descoperite în contexte funerare.

– Alba Iulia – Băile romane: monede de la Bela II şi Bela III.

– Avrămeşti: monede secol XII nedeterminate

– Cluj – Mănăştur: 1 denar Andrei I, 5 denari Ladislau I, 1 denar Bela II, 1 denar Bela III, 4 denari anonimi (posibil 2 Bela II, 1 Geza II, 1 neprecizat), 1 denar Geza II, 1 obol anonim (posibil Geza II).

– Chidea: monede de la Bela II şi Ladislau II.

– Dăbâca – Incinta IV: 7 monede atribuite astfel – Ladislau I 1, Ştefan II 1, Bela II 2, Geza II 1, Bela III 2.

– Dăbâca – Grădina lui Tămaş: 4 denari anonimi (posibil 3 Bela II, 1 nedeterminat), probabil şi un denar anonim (posibil Bela II).

– Dăbâca – Boldâgă: una / două monede ? – 1 denar anonim (posibil Ştefan II), 1 denar? Solomon;

– Drăuşeni: 6 denari anonimi (posibil 2 Geza II, 4 Ştefan III).

– Feldioara: 6 denari anonimi (posibil 1 Geza II, 5 Ştefan III), probabil şi un denar emis de Ştefan III; 6 monede romane.

– Geoagiu de Jos – Rotondă: 1 obol emis de Ladislau I, 7 oboli emişi de Coloman, şi 1 monedă nedeterminată.

– Gilău: 1 monedă din bronz emisă de Bela III.

– Hălmeag: 1 monedă emisă în secolul al XII-lea.

– Moldoveneşti: 5 monede – 1 Ladislau I, 1 Coloman, 2 Bela II, 1 nedeterminabilă.

– Moreşti – Citfalău: 1 monedă Ştefan II şi 1 monedă Bela II.

– Orăştie – cetate: 2 denari anonimi (posibil Geza II).

– Rodna: 2 denari nedeterminaţi.

– Sânvăşii: 1 monedă de la Bela III.

– Sibiu – Piaţa Huet: denarul emis de Ladislau IV din mormântul 1264, probabil şi 1 monedă bizantină emisiune probabilă din timpul domniei lui Manuel I Comnenul (1143–1180), 1 denar Bela III, 2 denari anonimi.

– Sighişoara – Dealul Viilor: 1 tezaur alcătuit din 37 de monede: 35 emise de Bela III şi doi denari anonimi (posibil ca un denar să fie emis de Ştefan III), 2 denari anonimi (posibil ca unul să fi fost emis de Geza II sau Coloman), 2 denari neidentificaţi şi încă o posibilă monedă.

– Şirioara: 1 denar Bela III.

– Strei: 1 monedă emisă de Ştefan I probabil provenită dintr-un mormânt deranjat.

– Streisângeorgiu: 2 denari Bela II, 1 monedă Ladislau IV şi alte 6 monede provenite din morminte răvăşite.

– Viscri: 2 denari anonimi (posibil Geza II).

Concluzii

Cunoaşterea prezenţei monedei în cimitirele din jurul bisericilor medievale din Transilvania (vezi harta 1) este viciată de secvenţiala publicare a materialului numismatic. În multe cazuri informaţia transmisă fiind incertă. Pentru unele cazuri, cum ar fi cel de la Geoagiu de Jos – Rotondă, nu avem certitudinea că a fost indicat

nominalul sau doar funcția monedei. Toate monedele de la Geoagiu de Jos – Rotondă sunt menționate ca fiind oboli, fapt ce ar face din acest sit un caz singular deoarece cea mai mare parte a cimitirelor este dominată de către denar.

Din informațiile deținute până în momentul de față, monedele depuse în mormintele din jurul bisericilor din Transilvania intracarpatică sunt exclusiv monede emise de regii arpadieni (vezi tabelul 1), cu o singură excepție cimitirul de la Feldioara, unde au fost constate monede romane depuse ca obol în ritualul de înmormântare medieval; nu au fost descoperite în morminte alte tipuri de monede medievale, de ex. monede bizantine, de tip Friesach etc., prezența celor din urmă fiind atestată în arealul transilvan, dar în alte contexte de descoperire.[243]

Ca o caracteristică generală pentru cimitirele din jurul bisericilor datate între jumătatea secolului al XI şi sfârşitul secolului al XIII-lea se remarcă absența sau o frecvența redusă a depunerii monedelor ca obol în morminte; de exemplu în cazul celui de la Sibiu ea este sub 0,70%, iar în cazul celor de la Bistrița – biserica evanghelică, Braşov – Biserica Neagră, Daia Secuiască, Caşolț, Cricău, Densuş (?), Mediaş, Sebeş,[244] etc. lipsesc monedele din inventarul mormintelor, motiv pentru care se întâmpină dificultăți în datarea exactă a primei faze atât a cimitirului cât şi a bisericii. În cazul cimitirelor unde s-a constat practicarea depunerii monedei ca obol în ritualul funerar, procentul membrilor care a practicat un astfel de ritual este unul foarte mic; doar patru cimitire depăşesc cu puțin procentul de 10% de morminte cu monede depuse ca obol (Feldioara, Cluj-Mănăştur, Geoagiu de Jos – Rotondă?, Drăuşeni – 22,41%). O trăsătură distinctivă a orizontului depunerilor monetare arpadiene este dominarea denarilor anonimi.

În privința funcției monedei depuse în mormânt, am identificat cel puțin trei funcțiuni ale acesteia:

1. moneda ca obol, ca un element al ritualului de înmormântare; acest ritual a fost constatat în cazul a 15 cimitire (Alba Iulia – Catedrala romano catolică), Avrămeşti, Cluj – Mănăştur, Dăbâca – Incinta IV, Dăbâca – Grădina lui Tămaş, Dăbâca – Boldâgă, Drăuşeni, Feldioara, Geoagiu de Jos – Rotondă (?), Moreşti – Citfalău, Orăştie, Rodna, Sighişoara – Dealul Viilor, Streisângeorgiu, Viscri.

2. moneda ca podoabă în inventarul mormântului, iar aici avem doar un singur caz cel de la Streisângeorgiu, unde avem un mormânt cu depunere de monedă perforată (M 46 – denar emis de Bela II (1131–1141); monede arpadiene perforate au mai fost descoperite doar în necropolele din jurul Albei Iulia datate în secolele X–XI şi care nu se grupau în jurul unei biserici.[245]

3. monede depuse sub formă de tezaur monetar; avem o singură descoperire de acest gen: mormântul dublu (M 28) din cimitirul de la Sighişoara – Dealul Viilor, aici fiind descoperit un tezaur alcătuit din 37 de monede: 35 emise de Bela III (1172–1196) şi doi denari anonimi.[246] Problematica interpretării funcțiunii de ritual al acestui tezaur în timpul ceremonialului de înmormântare rămâne deschisă, dar trebuie reținut că tezaurul poate să constituie de fapt numerarul de monede pe care îl avea mortul în timpul vieții sale.

4. mai există o serie de monede descoperite în groapa defunctului, dar a căror funcțiune este greu de stabilit; în schimb monedele respective ne ajută la o datare cimitirului şi la cea a bisericii în jurul căreia au gravitat mormintele.

În privința depunerii monedei ca obol am constatat că în spațiul transilvănean domină pentru perioada arpadiană obiceiul depunerii monedei în gură (10 morminte) sau pe gură (27 de morminte), neexcluzând posibilitatea ca la acestea să se adauge şi monedele descoperite în zona capului (8 morminte), care inițial să fi fost depuse pe gură şi ulterior să fi alunecat odată cu tasarea pământului pe lângă cap. Mai rar moneda este depusă în palmă (6 morminte, din care în două cazuri sunt depuse o monedă în mâna stângă şi una în mâna dreaptă, ultimele două provenind de la Feldioara şi Orăştie). Şi mai rar avem depunere de monedă pe piept, (3 morminte: Cluj – Mănăştur, Drăuşeni, Sighişoara – Dealul Viilor). În cazul cimitirelor din jurul bisericilor, fenomenul monedelor depuse ca obol îl întâlnim doar pentru a doua jumătatea secolului XI şi pentru secolul al XII-lea. Pentru secolul al XIII-lea nu ne sunt cunoscute monede depuse ca obol, iar monede datate în acest veac şi descoperite ca inventar în mormânt sunt într-un număr foarte redus comparativ cu perioada anterioară, astfel cunoaştem doar două cazuri de morminte cu monede ca inventar (la Alba Iulia, o monedă de la Andrei II a fost descoperită în M II lângă colul femural; la Streisângeorgiu, o monedă de la Ladislau IV descoperită în M 93 sub cap) şi o monedă descoperită în groapa mormântului (la Sibiu, o monedă se la Ladislau IV descoperită în groapa lui M 1264). *Acest fenomen poate fi interpretat ca o intensificarea a controlului bisericii catolice în respectarea principiilor creştine în privința ritualului de înmormântare.*

Trebuie să remarcăm faptul că unele monede au fost tăiate, iar altele prezintă rupturi. Este posibil ca acestea să fi fost aplicate sau să fi apărut în momentul circulării monedelor, dar nu trebuie să omitem nici posibilitatea ca unele să fi fost pregătite astfel pentru a fi depuse în morminte, distrugerea simbolică a obiectului depus.

Trei situri se remarcă prin particularitatea depunerilor monetare în morminte. Este vorba de Feldioara, Sighişoara – Dealul Viilor şi Geoagiu de Jos – Rotondă. În primul caz moneda predominantă în mormintele medievale este cea antică, spre deosebire de celelalte cazuri în care moneda arpadiană, mai ales denarul, este aproape omniprezent. Tot la Feldioara avem singurul mormânt cunoscut în care au fost depuse 3 monede arpadiene: în cele două palme şi pe gură. Cimitirul de la Sighişoara – Dealul Viilor iese în evidență

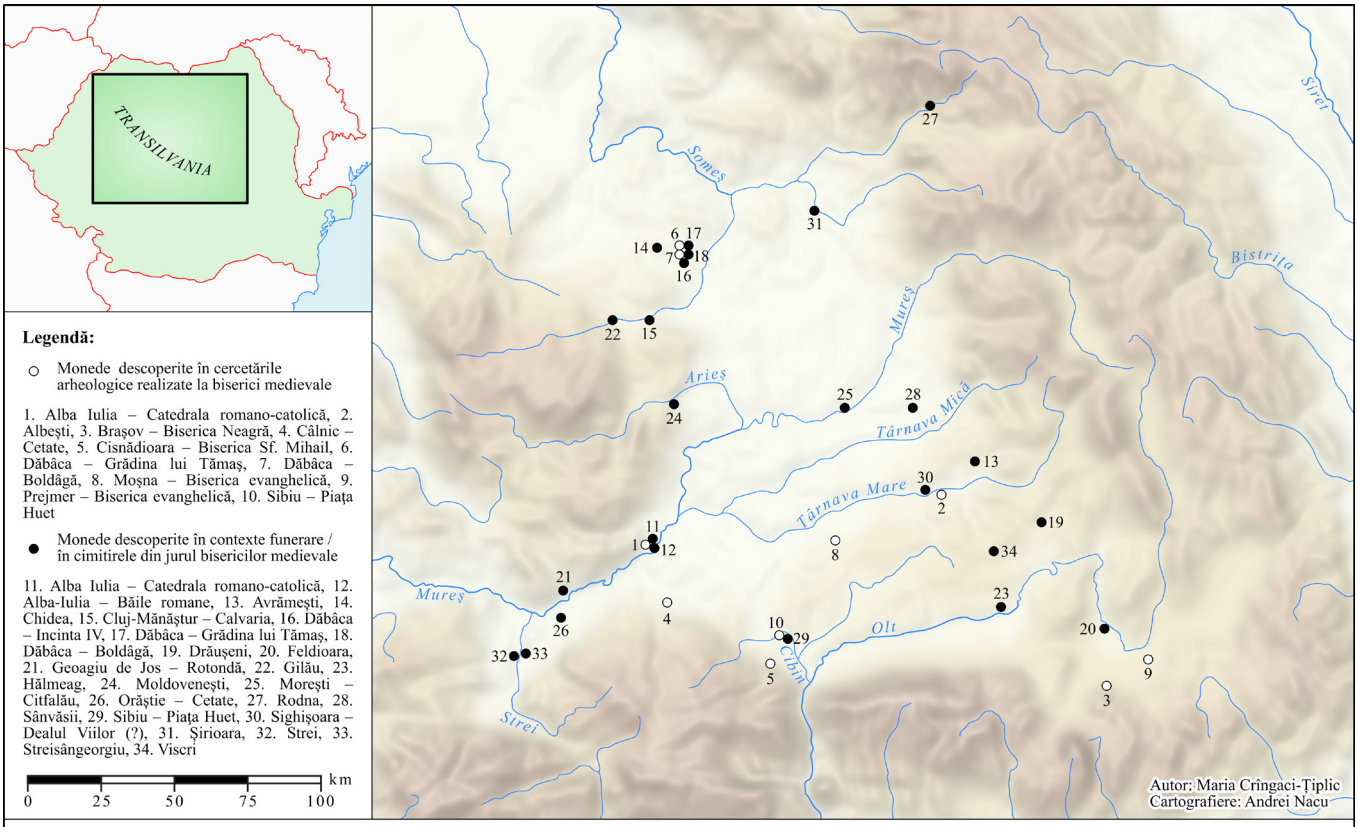
prin depunerea tezaurului de 37 de monede pe pieptul unui copil, caz singular până în prezent în Transilvania. De remarcat este și numărul mare de emisiuni ale lui Coloman de la Geoagiu de Jos – Rotondă, ce poate indica o serie de înmormântări succesive eșalonate pe un interval cronologic restrâns.

Din punct de vedere cronologic, până în prezent cel mai vechi cimitir din jurul unei biserici este cel de la Cluj – Mănăștur, unde cele mai vechi monede sunt emisiuni de la Andrei I (1046–1060) și Ladislau I (1077–1095), acestea fiind depuse ca obol în morminte; alte cimitire din jurul bisericilor unde au fost descoperite monede de la Ladislau I sunt cele de la Dăbâca – Incinta IV, Geoagiu de Jos și Moldovenești; subliniem că aceste cimitire se află în partea de vest a Depresiunii Colinare a Transilvanei (v. harta 2). Următorul orizont de monede sunt emisiunile de la Coloman (1095–1116), descoperirile acestei emisiuni provenind tot de pe latura de vest a Transilvaniei (Geoagiu de Jos, Moldovenești, Alba Iulia și rămâne incert cimitirul de la Sighișoara – Dealul Viilor, unde nu a fost descoperită o biserică pe de o parte, și denarul anonim descoperit acolo, pe de altă parte, și a cărui determinare nu este clară, fie este o emisiune de la Coloman fie o emisiune de la Geza II) . Emisiunile monetare de la Ștefan II (1116–1131) și Bela II (1131–1141) descoperite în contextul funerar al cimitirelor din jurul bisericilor sunt semnalate la Alba Iulia, Cluj – Mănăștur, Chidea, Dăbâca – Incinta IV, Dăbâca – grădina lui Tămaș, Dăbâca – Boldâga, Moldovenești, Morești – Citfalău? (amintim că nu este confirmată teoria că acest cimitir a gravitat în jurul unei biserici întrucât biserica nu a fost identificată arheologic) și Streisângeorgiu (cimitirul este datat din punct de vedere stratigrafic ca începând să funcționeze din a doua jumătate a secolului al XI în jurul unei biserici din lemn pe talpă de piatră ridicată în sec. XI și care a fost înlocuită pe la 1130–1140 cu biserica din zid). În stadiul actual al cercetărilor putem afirma că pentru prima jumătate a secolului al XII-lea aria de răspândire a cimitirelor din jurul bisericilor se limitează în continuare doar la vestul Transilvaniei. Abia începând cu domnia lui Geza II asistăm la o răspândire a monedelor arpadiene descoperite în cimitire din jurul bisericilor și în alte părți ale Transilvaniei (vezi tabelul 1, harta 2).

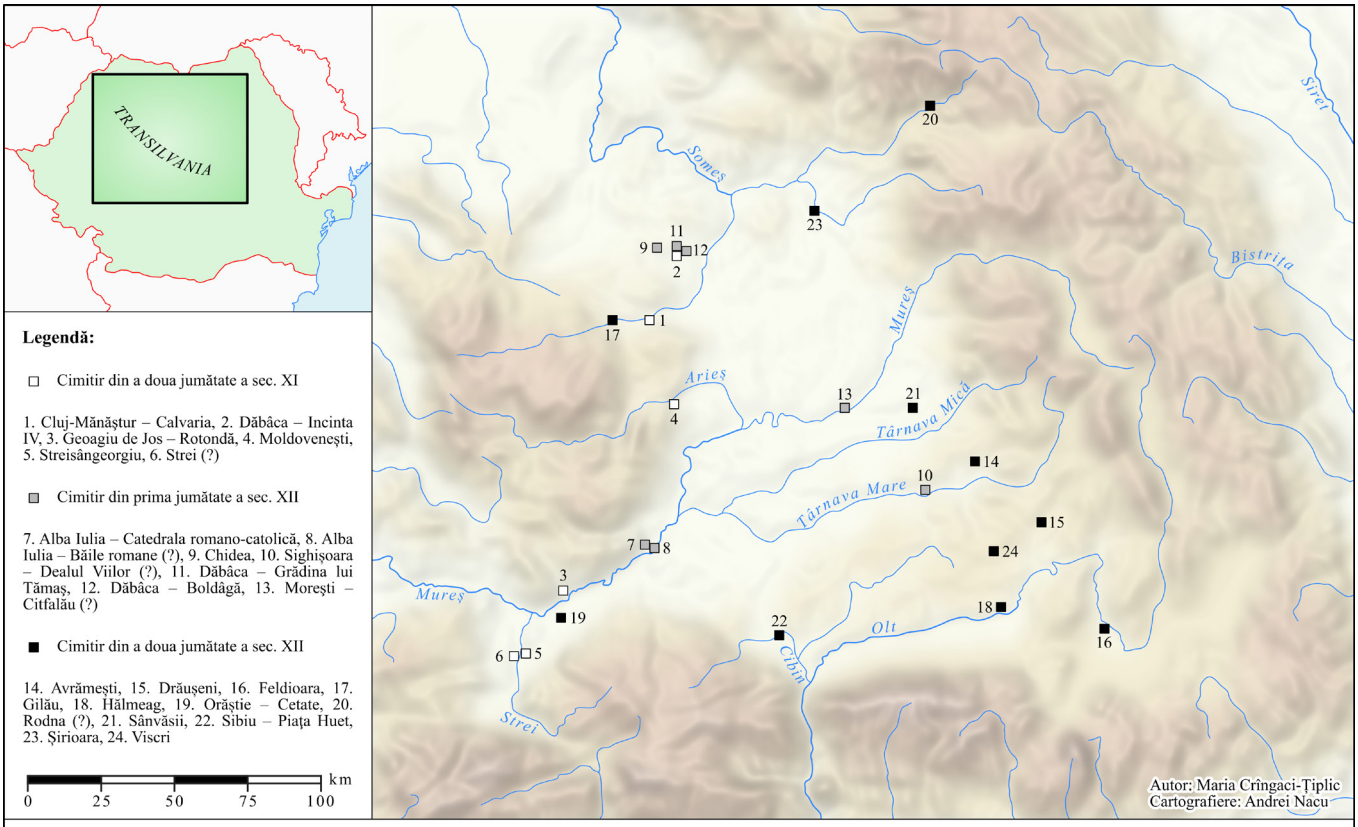
Repere cronologice specificate reprezintă suficiente indicii pentru a interpreta fenomenul răspândirii cimitirelor din jurul bisericilor ca o propagare graduală a instituției bisericii catolice în Transilvania dinspre vest spre est; fenomenul începe din a doua jumătate a secolului al XI-lea când putem vorbi despre o răspândire la o scară redusă a influenței instituției bisericii catolice doar în vestul Transilvaniei; despre o generalizare a instituției bisericii catolice spre estul Transilvaniei se poate vorbi abia începând cu jumătatea secolului al XII-lea, fenomen ce se intensifică gradual pe parcursul secolului al XIII-lea.

Cimitire din jurul bisericilor în care au fost descoperite monede atât în morminte cât și în stratigrafia cimitirului

	Cimitirul din jurul unei biserici certe	Cimitire din jurul unei biserici presupuse	Ștefan I 1000-1038	Andrei I 1046-1060	Solomon 1063-1074	Ladislau I 1077-1095	Coloman 1095-1116	Ștefan II 1116-1131	Bela II 1131-1141	Geza II 1141-1161	Ștefan III 1162-1172	Ladislau II 1162-1163	Ștefan IV 1163-1164	Bela III 1172-1196	Denari anonimi sec. XII	Ladislau III 1204-1205	Andrei II 1205-1235	Bela IV 1235-1270	Ștefan V 1270-1272	Ladislau IV 1272-1290	Andrei III 1290-1301	Manuel Comnenul 1143-1180
1	Alba Iulia – Catedrala r.-c.						X	X	X	X			X	X		X	X					
2		Alba Iulia – Băile romane							X					X								
3	Avrămești														X							
4	Chidea								X			X										
5	Cluj – Mănăștur			X		X			X	X				X	X							
6	Dăbâca – Incinta IV					X		X	X	X				X								
7	Dăbâca – Grădina lui Tămaș					X ?			X	X												
8	Dăbâca – Boldâgă				X?			X														
9	Drăușeni										X	X		X								
10	Feldioara										X	X										
11	Geoagiu de Jos					X	X											X				
12	Gilău													X								
13	Hălmeag														X							
14	Moldovenești					X	X		X													
15	Morești Citfalău							X	X													
16	Orăștie – cetate									X												
17	Rodna																					
18	Sânvăsii													X								
19	Sibiu – Piața Huet													X		X						X
20	Sighișoara – Dealul Viilor						X?			X	X			X	X	X				X		
21	Șimoara													X								
22	Streisângeorgiu	Streisângeorgiu ?	X						X	X	X					X			X?	X	X	
23	Vișcri									X							X					
24																						

Hartă 1: Distribuţia monedelor descoperite în cercetările arheologice ale bisericilor medievale şi ale cimitirelor din jurul bisericilor din Transilvania (sec. XI-XIII)

Harta 2: Cronologia vechimii cimitirelor din jurul bisericilor datate cu ajutorul monedelor

Note:

[*] Cercetare finanțată prin proiectul CNCS PN-II-ID-PCE-2011-3-0744: *South Transylvanian Medieval Monuments: Past, Present, Future. Between Archaeology, History and 3D Modelling*,"finanțat prin Planul Național de Cercetare, Dezvoltare și Inovare 2007–2013, Programul Idei, Subprogramul Cercetare Exploratorie înregistrat la UEFISCDI cu numărul 193/5.10.2011. Articolul de față reprezintă varianta extinsă și îmbunătățită a articolelor Silviu I. Purece, Maria Crîngaci Țiplic, „*Prezența monedelor arpadiene în cimitirele din jurul bisericilor transilvănene,*" *Transilvania*, 4 (2014): 19–28; Silviu I. Purece, Maria Crîngaci Țiplic, „Münzen aus der Arpadenzeit in siebenbürgischen Kirchenfriedhöfen," *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 58 (2015): 25–56.

1. Ioan-Marian Țiplic, Maria-Emilia Țiplic, „The Christianization of funeral Rite in the Early Middle Ages," *Transylvanian Review* 24, Supplement No. 2 (2015): 264–278.
2. K[urt] Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei* (București: Academia R. P. Română, 1958), 58, 107–131.
3. Ion Sabău, „Circulația monetară în Transilvania în secolele XI–XIII în lumina izvoarelor numismatice" *Studii și cercetări de numismatică* 2 (1958): 269–301.
4. Ana-Maria Velter, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII* (București: Paidea, 2002), 154–196.
5. Francisc Pap, *Repertoriul numismatic al Transilvaniei și Banatului, sec. 11–20: despre circulația monetară în Transilvania și Banat, sec. 11–20* (Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2002).
6. Erwin Gáll, „Churchyards in the Transylavanian basin from the 11th to the first half of the 13th centuries. On the beginning of institutionalized christianity," *Marisia*, 33, 2013, 160–164.
7. Silviu I. Purece, Maria Crîngaci Țiplic, „Münzen aus der Arpadenzeit," 25–56.
8. Maria Crîngaci Țiplic, Silviu I. Purece, „Monede aparținând secolelor XII–XIII descoperite în cimitirele din jurul bisericilor situate în aria de colonizare săsească din sudul Transilvaniei," *Transilvania*, 8 (2013): 64–71; Purece, Crîngaci Țiplic, „*Prezența monedelor arpadiene în cimitirele," 19–28;* Purece, Crîngaci Țiplic, „Münzen aus der Arpadenzeit," 25–56.
9. Un repertoriu al monedelor de secol XII–XIII descoperite în Transilvania a fost realizat în urmă cu mai bine de zece ani de Velter, *Transilvania*, 329–356, însă descoperirile arheologice din ultimul deceniu oferă o nouă paletă de interpretări foarte diferite față de cele propuse de Ana Maria Velter.
10. Gheorghe Petrov, „Biserica Adormirea Maicii Domnului din Zlatna, jud. Alba," *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania* 2 (2002): 123–135.
11. Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail" și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)* (Alba Iulia: Altip, 2008), 378–380.
12. Gheorghe Baltag, *Sighișoara înainte de Sighișoara* (București: Oscar Print, 2000), 216–223.
13. Daniela Marcu Istrate (coord.), *Redescoperirea trecutului medieval al Brașovului: curtea Bisericii Negre / Unearthing the medieval past of Brașov: the Black Church yard* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 159–160, 165–177.
14. Radu Heitel, *Cetatea din Câlnic* (București: Meridiane, 1968), 11–24; Nicolae Marcel Simina, „Cetatea din Câlnic (jud. Alba). Considerații pe marginea cercetării arheologice," *Arheologia medievală* 3 (2000): 95–115, 99–100.
15. Radu Heitel, „Arheologia monumentului de arhitectură romanică din Cisnădioara," *Apulum* 9 (1973): 280; Radu Heitel, „Das romanische Baudenkmal von Cisnădioara (Michelsberg)," *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 17, 2 (1974): 53.
16. Conform menționării descoperirii a unor fragmente de ogive ce aparțin stilistic goticului târziu: Petru Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)* (Cluj-Napoca: Argonaut: 2005), 188–189.
17. Petru Iambor menționează 8 monede (Iambor, *Așezări*, 189), iar Erwin Gáll menționează 9 monede (Erwin Gáll, „Dăbâca: Necropola din jurul bisericii din grădina lui A. Tămaș. Câteva idei privind evoluția habitatului medieval de la Dăbâca," *Analele Banatului* 21 (2013): 169.
18. Iambor, *Așezări*, 189–191.
19. Daniela Marcu et al., „Moșna, com. Moșna, jud. Sibiu. Punct: Biserica evanghelică și cetatea țărănească," *CCA. Campania 1999*, [Deva], (2000): 64–65; Daniela Marcu et al., „Moșna, com. Moșna, jud. Sibiu. Punct: Biserica evanghelică" *CCA. Campania 2000* (2001): nr. 128.
20. Monica Dejan, „Monede descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice la Moșna, județul Sibiu," *Studii și cercetări de numismatică* 2, 2011 (2011): 175–176.
21. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudal în țările romîne* (București: Academia R. P. R., 1959), 63–64, 70, 105–106, 163; Vasile Drăguț, *Arta gotică în România* (București: Meridiane, 1979), 17–25.
22. Daniela Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer pe baza săpăturilor arheologice realizate de Radu Heitel," *Ars Transsilvaniae* 21 (2011): 147–148.
23. Ibid., 145–149.
24. Vezi notele 198–207.
25. Daniela Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică*, vol. I, (Alba Iulia: Altip: 2007), 153, nr. catalog 4, vezi și fig. 4 cu planul general al săpăturilor.
26. Dumitru Protase, „Cercetările arheologice din 1953 în cetatea de la Alba Iulia," *Studii și cercetări de istorie* 7, 1–4, (1956): 15–37.
27. Radu Heitel, „Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977). I," *SCIVA* 36, 3 (1985): 215–231; Radu Heitel, „Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977).

II. Piesele de metal," *SCIVA* 37, 3 (1986): 233–248; Maria Crîngaci Țiplic, Silviu Oța, „Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la Catedrala romano-catolică de la Alba Iulia," *Acta Musei Napocensis 2002–2003*, 39–40 (2005): 92–106.
28. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică*.
29. Ibid., 120, 121.
30. Protase, 34; Heitel 1985, 228; Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, „Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII–XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania," în *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, coord. Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic, Maria Emilia Țiplic (București: Economică, 2005): 229–244; Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică*, 120, 121.
31. Protase, 19.
32. Ibid., 19, 32, fig. 4/1.
33. Ibid., 21, 32, fig. 4/4.
34. Ibid., 21.
35. Ibid., 22, 33 fig. 4/7.
36. Ibid., 23, 33, fig. 4/12.
37. Ibid., 23, 32, fig. 4/10.
38. Ibid., 19–23.
39. Heitel, *Principalele rezultate. I*, 228.
40. Ibid., 228.
41. Ibid., 228.
42. Heitel, *Principalele rezultate. II*, 243.
43. Ibid., 242.
44. Heitel, *Principalele rezultate. I*, 228.
45. Protase, 23, 33, fig. 4/12.
46. Heitel, *Principalele rezultate. II*, 243.
47. Heitel, *Principalele rezultate. I*, 228.
48. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică*, 257–270.
49. Ibid., 120, 379.
50. Ibid., 257, 379.
51. Heitel, *Principalele rezultate. I*, 228.
52. Ibid., 229.
53. Marcu Istrate, Istrate, „Morminte cu nișă cefalică," 240; Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică*, 121.
54. Kurt Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens* (București: Wissenschaftlicher Verlag, 1958), 62–63; Kurt Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter* (Bonn: Habelt, 1986), 117.
55. Elek Benkő, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája* (Budapest, 1992), 223; András Sófalvi, Andrea Demjén, Zsolt Nyárádi, „Cercetarea bisericilor în scaunul Odorhei (jud. Harghita)," *Arheologia medievală* 7 (2008): 83.
56. Benkő, 223.
57. Horedt, *Contribuții*, 58; Sabău, 287.
58. Iambor, *Așezări fortificate*, 206–207.
59. Erwin Gáll, Balázs Gergely, Szilárd Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII* (București: Kriterion, 2010), 163.
60. Petru Iambor, Ștefan Matei, „Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur," *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 18 (1975): 303–304; Iambor, *Așezări fortificate*, 206–207.
61. Iambor, *Așezări fortificate*, 206–207.
62. Din lista monedelor întocmită de Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54 lipsește moneda emisă de Ladislau I din mormântul 75; din analiza făcută de Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, p. 108 lipsește moneda din mormântul 137. Cele două omisiuni fac ca în Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, să fie menționate doar 13 monede cunoscute.
63. P. Iambor, Șt. Matei, „Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur (sec. IX–XIV)," *Acta Musei Napocensis* 16 (1979): 602, pl. VII; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 141; Velter, *Transilvania*, 343.
64. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 602, pl. VII; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 142.
65. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 602–603, pl. VIII; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 142.
66. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 604; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 146.
67. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 604.
68. Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 146.
69. Moneda apare la Velter ca fiind de tip H 25, CNH I 31, U 20 deși în desenul asociat monedei de către Iambor brațele crucii de pe revers taie tot câmpul monedei ca la H 22, CNH I 26, U 16: Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 604, pl. VIII; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 147.
70. Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 147.
71. P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, „Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăștur," *Acta Musei Napocensis* 18 (1981): 137, pl. IV; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 149.
72. Iambor, Matei, Halasu, „Considerații," 137, pl. IV; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 151.
73. Iambor, Matei, Halasu, „Considerații," 138, pl. V; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 153.
74. Petre Iambor, Ștefan Matei, „Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăștur," *ActaMN* 20 (1983): 134–135, pl. VI; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 156.
75. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 135, pl. VI; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 157.
76. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 136, pl. VI; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 157.
77. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 136, pl. VI; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de*

drumuri, 54, 108, 158.
78. Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 158.
79. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 137, pl. VI; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 160.
80. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 138, pl. VI; Velter, *Transilvania*, 343; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 54, 108, 163.
81. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 602; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 142.
82. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 602; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 142.
83. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 604; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 147.
84. Iambor, Matei, Halasu, „Considerații," 137; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 149.
85. Iambor, Matei, Halasu, „Considerații," 138; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 153.
86. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 136; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 158.
87. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 137; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 160.
88. Iambor, Matei, „Noi cercetări arheologice," 138; Gáll, Gergely, Gál, *La răscruce de drumuri*, 163.
89. Iambor, Matei, „Incinta fortificată," 604.
90. Ibid., 603.
91. Iambor, *Așezări fortificate*, 187.
92. Erwin Gáll, „Analiza preliminară a necropolei ‚din jurul bisericii' de la Dăbâca-Incinta IV. Câteva idei despre termenul de cimitir ‚din jurul bisericii'," *Acta Musei Napocensis* 47, 2 (2010): 14.
93. Iambor, *Așezări fortificate*, 186.
94. Ibid., 187.
95. Ibid.; Gáll, „Analiza preliminară," 21.
96. Iambor, *Așezări fortificate*, 187; Gáll, „Analiza preliminară," 21.
97. Gáll, „Analiza preliminară," 21.
98. Ibid., 21.
99. Iambor, *Așezări fortificate*, 187.
100. Gáll, „Dăbâca: Necropola," 162.
101. Iambor 2005, 188, nota 26.
102. Prima etapă a bisericii a fost datată *antequem* pe baza a 8 monede (conform Iambor, *Așezări fortificate*, 189) respectiv 9 monede (Gáll, „Dăbâca: Necropola," 169) descoperite pe latura de nord a bisericii, în stratigrafia sitului, și datate în timpul lui Ladislau I (1075–1095).
103. Conform menționării descoperirii a unor fragmente de ogive ce aparțin stilistic goticului târziu (Iambor, *Așezări fortificate*, 188–189).
104. Gáll, „Dăbâca: Necropola," 163, 173.
105. Ibid., 163.
106. Iambor, *Așezări fortificate*, 189.
107. Gáll, „Dăbâca: Necropola," 163–164.
108. Ibid., 164.
109. Ibid., 165.
110. Ibid., 166.
111. În literatură nu se dau detalii despre numărul mormintelor sau alte detalii despre ele.
112. Iambor, *Așezări fortificate*, 190, 189–194.
113. Ibid., 190.
114. Gáll, „Dăbâca: Necropola," 184.
115. Ibid., 184, nota 132.
116. Iambor, *Așezări fortificate*, 190.
117. Ibid., 190.
118. Gáll, „Dăbâca: Necropola," 184.
119. Mariana Dumitrache, „Cetatea sătească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977," *Cercetări arheologice* 3 (1979): 189–190; Daniela Marcu, „Șantierul arheologic de la Drăușeni," *Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice* 1–4 (1994): 19–24; Daniela Marcu Istrate, „Biserica fortificată de la Drăușeni, jud. Brașov," *Arhitectura religioasă medieval din Transilvania* 2 (2002): 41–78.
120. Excepție fac două monede publicate de Velter (Velter, *Transilvania*, 345).
121. Velter, *Transilvania*, 344.
122. Dumitrache, „Cetatea sătească," 184. Moneda nu este inclusă în Velter, *Transilvania*.
123. Dumitrache, „Cetatea sătească," 124.
124. Velter, *Transilvania*, 344.
125. Dumitrache, „Cetatea sătească," 178.
126. Velter, *Transilvania*, 344.
127. Dumitrache, „Cetatea sătească," 176.
128. Velter, *Transilvania*, 344.
129. Dumitrache, „Cetatea sătească," 178.
130. Velter, *Transilvania*, 344.
131. Dumitrache, „Cetatea sătească," 185.
132. Ibid., 180.
133. Ibid., 173–184.
134. Corneliu Gaiu, Gabriela Rădulescu, „Bistrița. Jud. Bistrița. Punct: Biserica evanghelică – Piața Centrală," *CCA. Campania 2008* (2009): 260–261.
135. Marcu Istrate (coord.), *Redescoperirea trecutului*, 165–176.
136. Daniela Marcu, „Biserica reformată de la Daia, jud. Harghita. Cercetări arheologice," *SCIVA* 49, 2 (1998), p. 157–180.
137. Ioan Marian Țiplic et al., „Cașolț – Dealul Bisericii, com. Roșia, jud. Sibiu," *CCA. Campania 2014* (2015): 53–54.
138. Radu Heitel, Alexandru Bogdan, „Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba)," *Apulum* 7, 1 (1968): 483–496.
139. Adrian Andrei Rusu, „Biserica Sfântului Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș (jud. Hunedoara)," *Arheologia Medievală* 7 (2008): 168–173.
140. Hermann Fabini, Mariana Beldie-Dumitrache, „Die Restaurierung der evanghelischen Stadtpfarrkirche in Mediasch," *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 20, 1

(1977): 85–102.
141. Radu Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba* (București: Meridiane, 1969).
142. Velter, *Transilvania*, 345.
143. Ioniță et al., *Feldioara – Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes* (București: Academia Română, 2004), 29–58.
144. Ibid., 14, 29–59; Adrian Ioniță, „Mormintele cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană," în *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, coord. Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic, Maria Emilia Țiplic (București: Economică, 2005), 217–228; Adrian Ioniță, „Feldioara, com. Feldioara, jud. Brașov. Punct: Biserica evanghelică (sector B)," *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2006* (2007): 151–152.
145. Ioniță et al., *Feldioara – Marienburg*, 29–59; Ioniță, „Morminte cu gropi," 217–228; Ioniță, „Feldioara, com. Feldioara," 151–152.
146. Ioniță et al., *Feldioara – Marienburg*, 64–66.
147. Ibid., 40.
148. Ibid., 39.
149. Ibid., 35.
150. Ibid., 32.
151. Ibid., 65.
152. Lajos Huszár *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute* (München: Battenberg, 1979), nr. 152; Emil Unger, *Magyar Éremhatározó I (1000–1540)* (Budapest, 1997), nr. 72.
153. Huszár, *Münzkatalog*, nr. 127; Unger, *Magyar*, nr. 84.
154. Huszár, *Münzkatalog*, nr. 140; Unger, *Magyar*, nr. 81.
155. Ioniță et al., *Feldioara – Marienburg*, 65; Huszár, Münzkatalog, nr. 156.
156. Velter, *Transilvania*, 345; Huszár, Münzkatalog, nr. 159; Unger, *Magyar*, nr. 60.
157. Vezi fotografiile monedei: Ioniță et al., *Feldioara – Marienburg*, 250, fig. 84, nr. 26; Huszár, *Münzkatalog*, nr. 156; Unger, *Magyar*, nr. 79.
158. Ioniță et al., *Feldioara – Marienburg*, 67.
159. Silviu I. Purece, „Tezaure antice refolosite în cimitirul medieval de la Feldioara, jud. Brașov," *Terra Sebus* 5 (2013): 303–315.
160. Ibid., 303–315.
161. Gheorghe Petrov, Paul Scrobotă, „Geoagiu, com. Geogiu, jud. Hunedoara. Punct: Biserica Rotondă," *CCA. Campania 2004* (2005): 159–160.
162. Gheorghe Petrov, „Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (campaniile din 1993, 1994, 1995)," *Acta Musei Napocensis* 33, 1 (1996): 405.
163. Ibid.
164. Ibid.
165. Ibid., 407.
166. Ibid., 408.
167. Ibid.
168. Ibid.
169. Ibid.
170. Ibid.
171. Gheorghe Petrov, „Geoagiu, jud. Hunedoara. Punct: biserica – rotondă," *CCA. Campania 1996* (1997): 47.
172. Gheorghe Petrov, Paul Scrobotă, „Geoagiu, jud. Hunedoara. Punct: Biserica-rotondă," *CCA. Campania 2003* (2004): 127–128.
173. Petrov, „Raport preliminar," 405, 407–408.
174. Ibid.
175. Adriana Isac, Erwin Gáll, Szilárd Gál, „Un cimitir din secolul XII la Gilău (jud. Cluj) (germ. Julmarkt; mgh. Gyalu)," *MCA* 8 (2012): 165–170.
176. Ibid., 169. Ștefan IV (1162–1163) după L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae* (Graz, 1958), nr. 103.
177. Isac, Gáll, Gál, „Un cimitir," 167–169.
178. Ibid., 167.
179. Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii," 149.
180. G. Bakó, „Despre structura socială a populației din epoca feudală timpurie de la Moldovenești," *SCIVA* 20, 2 (1969): 337; Horedt, *Contribuții*, 140.
181. Bakó, „Despre structura socială," 337.
182. Kurt Horedt, *Moreşti 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bd. 2, (Bonn: Habelt, 1984), 62.
183. Sabău, 291; Velter, *Transilvania*, 348.
184. Horedt, *Contribuții*, 57–58; Horedt, *Moreşti 2*, 54–60. Conform cercetărilor lui K. Horedt, biserica identificată arheologic datează din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, fundațiile deranjând o parte din mormintele amintite.
185. Horedt, *Moreşti* 2, 54–60.
186. Ibid., 60.
187. Ibid., 59, 62, 63.
188. Ibid.
189. Francisc Papp, Gheorghe Petrov, Zeno K. Pinter, „Descoperiri monetare în cetatea Orăștiei," *Sargetia*, 27, 1 (1997–1998): 467.
190. Réthy, *Corpus*, nr. 133; Unger, *Magyar*, nr. 71.
191. Zeno-Karl Pinter, Gheorghe Petrov, „Cercetări arheologice la Orăștie, (campania 1994)," *Cronica cercetărilor arheologice* (Cluj Napoca, 1995) (http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=155).
192. Ibid.
193. Velter, *Transilvania*, 348; Réthy, *Corpus*, nr. 118; Huszár, *Münzkatalog*, nr. 139; Unger, *Magyar*, nr. 65.
194. Virgil Vătășianu, Dumitru Protase, Mircea Rusu, „Șantierul arheologic Rodna. Raport 1955," *MCA* 4 (1957): 212.
195. László Keve, *Valea Mureșului Superior în sec. X–XIII* (Sibiu, 2013) (Teză de doctorat), 22–23, 51–52, 55, 59–61.
196. Ibid., 109.
197. Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet*, vol. I, 14–17, 90–91 și vol. II, passim.
198. Daniela Marcu Istrate, Mihai Constantinescu, Andrei Soficaru, *The medieval cemetery from Sibiu (Hermannstadt). Huet Square: Archaeology, anthropology, history* (Erlangen: Dr. Faustus, 2015), 45.

199. Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet*, vol. I, 90–91.
200. Ibid., 113–115, 153–154, 162.
201. Ibid., 115, 153.
202. Ibid., 90, 113–114.
203. Ibid., 153.
204. Ibid., 153.
205. Unger, *Magyar*, 77, tipul U 113.
206. Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet*, pl. 124.
207. Coordonatoarea cercetărilor, din păcate nu realizează o conexiune între relația stratigrafică și moneda descoperită.
208. Pe baza catalogului publicat în 2007 și analizat de noi, s-au evidențiat 130 morminte cu nișă (Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet*, vol. II, passim); între timp, în urma cercetării amănunțite realizate de Daniela Marcu Istrate, ea a identificat un număr de 105 de morminte cu nișă și 62 de morminte aparținând acestui grup (Marcu Istrate, Constantinescu, Soficaru, *The medieval cemetery*, 74). Ceea ce am remarcat în momentul analizei inițiale este că o treime din cele 1833 de morminte au fost datate între a doua jumătate a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIV-lea, iar din cele 26 de monede descoperite și atribuite acestui interval, doar una a fost dezvelită într-un context funerar clar. În volumul recent apărut, Daniela Marcu Istrate publică 4 monede din perioada amintită ca provenind din context funerar, din care una de la Manuel I Comnenul (1143–1180) în M 408, una de la Ladislau IV (1279–1290) în M 1264 și alte două de la Carol Robert de Anjou (1307–1342) (Marcu Istrate, Constantinescu, Soficaru, *The medieval cemetery*, 65–66).
209. Marcu Istrate, Constantinescu, Soficaru, *The medieval cemetery*, 50,73–75.
210. Oltea Dudău, „Descoperiri monetare pe teritoriul orașului Sibiu," în *Monedă și comerț în sud-estul Europei* I (Sibiu, 2007), 220; Oltea Dudău et al., *Monedele descoperite în urma cercetărilor arheologice efectuate în Piața Mică din Sibiu în anul 2006*," în *Monedă și comerț în sud-estul Europei* I (Sibiu, 2007), 208.
211. Dudău, „Descoperiri monetare," 216.
212. Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet*, 153–162.
213. Radu Harhoiu, Erwin Gáll 2014, „Necropola din secolul XII de la Sighișoara – Dealul Viilor, punctul ‚Necropolă'. Contribuții privind habitatul epocii medievale timpurii în Transilvania estică," *Analele Banatului* 22 (2014): 195–259.
214. Ibid., 195–259.
215. Harhoiu et alii, „Sighișoara, jud. Mureș. Dealu Viilor," *CCA. Campania 2010* (2011), nr. 61; Harhoiu, Gáll, , „Necropola din secolul XII," 216–217.
216. Radu Harhoiu, Adrian Ioniță, „Cercetări arheologice la Sighișoara ‚Dealul Viilor,' punctul ‚necropolă.' Un tezaur monetar din secolul al XII-lea," în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, ed. Dumitru Țeicu, Ionel Cândea (Brăila: Istros, 2008), 203.
217. Ibid., 203.
218. Ibid., 205.
219. Ibid., 207; Velter, *Transilvania*, 350.
220. Harhoiu, Ioniță, „Cercetări arheologice," 207.
221. Ibid., 203; Velter, *Transilvania*, 350; Harhoiu, Gáll, „Necropola din secolul XII," 217.
222. Velter, *Transilvania*, 350; Harhoiu, Gáll, „Necropola din secolul XII," 217.
223. Velter, *Transilvania*, 350; Harhoiu, Gáll, „Necropola din secolul XII," 217.
224. Velter, *Transilvania*, 350; Harhoiu, Gáll, „Necropola din secolul XII," 217 indică numărul de catalog CNH I, 118 (Réthy, *Corpus*).
225. Harhoiu, Gáll, „Necropola din secolul XII," 217.
226. Harhoiu, Gáll, „Necropola din secolul XII," 217, în cazul M 85 se menționează că moneda a fost depusă în gură, iar la p. 201 se precizează că aceasta a fost găsită *pe gură*.
227. Ibid., 216.
228. Iambor, *Așezări fortificate*, 196.
229. Ibid., 197.
230. Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului* (București: Științifică și Enciclopedică, 1988), 69.
231. Radu Popa, „Streisîngeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI–XIV în sudul Transilvaniei," *Revista muzeelor și monumentelor* 47, 1 (1978): 25; Popa, *La începuturile*, 62.
232. Popa, „Streisîngeorgiu," 24.
233. Ibid., 25, nota 69
234. Ibid.
235. Ibid., 26, nota 70.
236. Ibid., 25, nota 69.
237. Ibid., 26, nota 71.
238. Ibid., 26.
239. Mariana Dumitrache, „Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură," *Cercetări arheologice* 4 (1981): 264.
240. Ibid.
241. Velter, *Transilvania*, 352 și 186, nota 597.
242. Unger, *Magyar*, 71, 72.
243. Vezi Velter, *Transilvania*, 93–153; Pap, *Repertoriul numismatic*, 196–198.
244. Vezi notele 134–141.
245. Monede romane sau arpadiene perforate ca elemente de podoabă în inventarul mormintelor au mai fost descoperite în necropolele din jurul Albei Iulia, datate în secolele X–XI și care nu gravitează în jurul unui lăcaș de cult: Alba Iulia – stația de Salvare, Alba Iulia – Profi, Alba Iulia – str. Brândușei, Alba Iulia – Pâclișa; în cazul monedelor arpadiene perforate, acestea erau emisiuni de la Ștefan I și Petru I [Aurel Dragotă et alii, „Materialul numismatic descoperit în necropola de la Pâclișa – „La izvoare" (Mun. Alba Iulia, jud. Alba)," *Apulum* 49, 1 (2012): 147–156; Aurel Dragotă, Gabriel T. Rustoiu, „Monede romane perforate în descoperirile funerare din secolele X–XI," în *Studii de arheologie și istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 ani*, ed. Călin Cosma (Cluj-Napoca: Mega, 2011), 443–450].
246. Harhoiu, Ioniță, „Cercetări arheologice," 203.